

□

- પ્રત્યક્ષીય ■** આમ પણ લખાય ને તેમ પણ લખાય – એવું શા માટે? ૩
- સમીક્ષા ■** ન સાંભળે કોઈ (કવિતા : પ્રવીણ ગઢવી) ચંદુ મહેરિયા ૫
બનારસ ડાયરી (કવિતા : હરીશ મીનાશ્રુ) રાજેશ પંડ્યા ૭
મહોતું (વાર્તા : રામ મોરી) કિરીટ દૂધાત ૧૨
પોલિટેકનિક (વાર્તા : મહેન્દ્રસિંહ પરમાર) ધીરેન્દ્ર મહેતા ૧૬
ઉમાશંકર મારા આભલામાં (વિવેચન : ધીરેન્દ્ર મહેતા) દર્શના ધોળકિયા ૧૮
સરસ્વતીચંદ્રનું અવલોકન (વિવેચન : વિશ્વનાથ પ્રભુરામ ભટ્ટ) દીપક મહેતા ૨૧
- અવલોકન ■** સુભાષિત-સૌરભ (કુલીનચંદ્ર યાજ્ઞિક),
ફળની વેરાએ ઊડિલો લઈ ગયો (સંપાદકો : પ્રશાંત પટેલ, યોગેશ પટેલ),
સાંપ્રત ગુજરાતી કવિતા ૧૯૮૫-૨૦૧૦ (સંપા. રાજેન્દ્ર પટેલ),
યદા તદા ગઝલ (સ્નેહી પરમાર) – રમણ સોની ૨૫
- વરેણ્ય ■** અન્વીક્ષા (વિવેચન : અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ) – ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા ૨૯
- પત્રચર્ચા ■** ડ્રમંડના વ્યાકરણ અંગે – દીપક મહેતા ૩૪
- સામયિક લેખ સૂચિ : ૨૦૧૬ ■** ‘લોકસાહિત્ય : સમીક્ષા’ થી ‘વિશેષાંકો’ – કિશોર વ્યાસ ૩૬
- પરિચયમિતાક્ષરી ■** પ્રાપ્ત પુસ્તકોની પરિચયનોંધ ૪૫
- પૃષ્ઠાંત નોંધો ■** સ્નેહાંજલિ : રાજેન્દ્ર નાણાવટી ૨૪, મહાશ્વેતા દેવી ૩૩, મધુસૂદન ઢાંકી
૩૫, કે. જી. સુબ્રહ્મણ્યમ્ ૪૭, જેરામ પટેલ ૪૭, સૈયદ રઝા ૪૭
- આ અંકના લેખકો ■** લેખક-પરિચય ૪૮

□

PRATYAKSHA

Periodical Registration No. RNI New Delhi, 54887/98

ISSN 2278-9081

પ્રકાશક અને મુદ્રક : શારદા સોની ૧૮, હેમદીપ સોસાયટી, દીવાળીપુરા, જૂનો પાદરા રોડ,

વડોદરા ૩૯૦૦૦૭ ફોન : ૦૨૬૫-૨૩૫૭૧૮૭

મુદ્રણ-અંકન : મહેશ ચાવડા, દિયા અક્ષરાંકન, વાસણા(બો.), તા. બોરસદ, મો. ૯૯૦૯૧૦૦૧૨૭

મુદ્રણસ્થાન : મધુ પ્રિન્ટરી, કારેલીબાગ, ગુજરાત સમાચાર સામે, વડોદરા ૧૮ ફોન : ૦૨૬૫-૨૪૬૧૨૪૪

સભ્યપદ વાર્ષિક રૂ. ૩૫૦. વિદેશમાં ડોલર ૩૦, પાઉંડ ૨૦. શુભેચ્છક રૂ. ૩૦૦૦

સભ્યપદની રકમ હાથોહાથ, મનીઓર્ડર, ડીડી કે મલ્ટીસિટી ચેકથી મોકલી શકાશે. ચેક/ડ્રાફ્ટ 'શારદા સોની પ્રકાશક પ્રત્યક્ષ' એ નામે લખવા વિનંતી; માત્ર પ્રત્યક્ષ ન લખવું. મનીઓર્ડર મોકલનારે સંદેશાની જગાએ પૂરું નામ-સરનામું અવશ્ય લખવું. એ સિવાય રકમ ગેરવલ્લે કે અન્ય નામે જવા સંભવ છે.

સભ્યપદની રકમ મોકલવાનું સરનામું : શારદા સોની/ રમણ સોની ૧૮ હેમદીપ સોસાયટી, દીવાળીપુરા, જૂનો પાદરા રોડ, વડોદરા-૩૯૦ ૦૦૭

●

પ્રત્યક્ષ વર્ષમાં ચાર વાર : માર્ચ, જૂન, સપ્ટેમ્બર અને ડિસેમ્બરના અંતે - પ્રગટ થાય છે.

અંક ન મળ્યાની ફરિયાદ ૧૫ દિવસની અંદર કરવી. અંક સિલકમાં હશે તો જરૂર મોકલાશે.

●

સંપાદકીય સંપર્ક :

રમણ સોની, સંપાદક, પ્રત્યક્ષ :

૧૮ હેમદીપ સોસાયટી, દીવાળીપુરા, જૂનો પાદરા રોડ, વડોદરા-૩૯૦ ૦૦૭

ફોન : 0265-2357187, 09228215275

email : ramansoni46@gmail.com

પ્રત્યક્ષમાં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના લેખકોના અભિપ્રાયો સાથે સંપાદક/પ્રકાશકની સંમતિ-અસંમતિ અપ્રસ્તુત છે.

શ્રવ્યક્ષીય

આમ પણ લખાય ને તેમ પણ લખાય – એવું શા માટે?

બોલાતી ભાષાનો ધસમસતો પ્રવાહ પણ કેટકેટલા ફાંટાઓવાળો હોય છે! જાહેર સ્થળે વક્તવ્ય, ચર્ચા, અધ્યાપન, સમાચાર-સૂચના-પ્રસારણ, વગેરેમાં બોલાતી શિષ્ટમાન્ય, બોલચાલ-વાતચીતની બહુમાન્ય, બોલીની તરેહોવાળી તળપદમાન્ય, – અને વળી વ્યક્તિનિષ્ઠ – એમ એક જ ભાષાનું અનેક રૂપે પ્રવર્તન થતું હોય છે. આ વિવિધરૂપા વાણી એક રીતે તો જોતાં ભાતીગળ ભાષાનું સૌંદર્ય પ્રગટાવતી હોય છે.

પરંતુ બોલાતી ભાષા લેખનમાં અંકિત થાય ત્યારે આપોઆપ એક સીમાંકન થઈ જતું હોય છે, કહો કે એક નિયંત્રણ આવી જતું હોય છે. લેખનનું કામ મર્યાદિત લિપિસંકેતોથી બોલાતા ભાષારૂપને સંકલિત કરવાનું હોય છે એ તો ખરું જ, પણ વધારે તો, લેખન એ ભાષાનું સ્થિર અને સર્વ-ઉપયોગી રૂપ છે અને એથી એણે શિષ્ટમાન્યને જ સર્વમાન્યરૂપે સ્વીકારવાનું થતું હોય છે – તો જ ભાષા બોલનાર-સમજનાર દરેક જણ – પ્રત્યેક ભાષક-વાચક – એ ગ્રહણ કરી શકે. એટલે, ભાષા લખનારે, વાણીની ભાતીગળ-તા તજીને એકવાક્ય-તાને લક્ષ્ય કરવાની રહે છે. લેખન એક શિસ્ત છે.

લેખન એટલે પ્રથમતઃ તો, અક્ષરજ્ઞાન મેળવવા આવનાર વિદ્યાર્થીને લિપિસંસ્કારો આપનાર, લિપિ-શબ્દ-જોડણીની છાપ એનામાં દઢ કરનાર તાલીમ. (અક્ષરજ્ઞાન મેળવવા આવનારે બોલાતી ભાષા તો આત્મસાત્ કરેલી જ હોય છે.) લેખનનું બીજું પગથિયું તે વૈધાનિક અને શાસ્ત્રીય લેખન – માહિતી, સમાચાર, જ્ઞાન, વગેરે માટેનું લેખન. લેખનનું એ વ્યાપક ક્ષેત્ર છે. સર્જનાત્મક લેખન પણ મુખ્ય ભાવે તો આ બીજા પગથિયાનું જ હોય છે, પણ જ્યાં બોલાતી ભાષાના, વ્યક્તિભાષાના ખાસ કાકુઓ ઉપસાવવાના હોય, પાત્રોના સંવાદોમાં બોલીની કે વ્યક્તિની લાક્ષણિકતાઓ દર્શાવવાની હોય, ઊભરાતા કે અનિયંત્રિત ઊર્મિસ્પંદો આલેખવાના હોય – એવીએવી સ્થિતિઓમાં સર્જક અન્ય લેખનતંત્રથી ઊફરો ઊઠે છે. અલબત્ત, આ ઉક્યનમાં પણ એનો મૂળભૂત સંપર્કતંતુ તો માન્ય લેખનની શિસ્ત સાથે જોડાયેલો રહે છે. (રાવજી પટેલની નવલકથા અશ્રુઘરમાં, એક પાત્ર જરા ચીડ ને મજાકમાં ‘શું પત્ની પત્ની કરે છે!’ એવું કહે છે ત્યારે એ વિશિષ્ટ કાકુ બતાવવા જ લેખક ‘પત્ની’[પત્ની] એવી જોડણી છૂટ લે છે. અન્યત્ર નહીં.)

લેખનની વ્યવસ્થાનો, લેખન-તંત્રનો આધારસ્ત્રોત છે જોડણીકોશ-શબ્દકોશ. એને અનુસરીને લેખન થતું હોય છે, થવું જોઈએ. લેખનની એકવાક્યતા માટે એ માર્ગદર્શક હોય છે. એટલે કોઈપણ ભાષાનો જોડણીકોશ-ડિક્શનરી – આદેશાત્મક (પ્રિસ્ક્રિપ્ટીવ) હોવાનો. અર્ધ્ય, નીતિ, પ્રતિકૂળ કે *humour, knife, usual* વગેરે શબ્દો એ જ લિપિચિહ્નોથી એ જ ક્રમે ને રૂપે લખો, એ જ એની સર્વ-સ્વીકાર્ય જોડણી છે – એમ બતાવનારો હોવાનો. તો જ વ્યવસ્થા જળવાય. એકવાક્યતા એ જડતા નથી, જરૂરિયાત છે. જોડણીકોશનું પૂરું અનુસરણ લેખનને સાચું ને સ્પષ્ટ રાખે છે, અશિથિલ અને સુઘડ બનાવે છે. સમાજમાં જેમ બીજા નિયમો હોય છે – ગણવેશ(યુનિફોર્મ) અને માર્ગ-નિયમન(ટ્રાફિક કન્ટ્રોલ) – એમ જોડણીના પણ નિયમો હોય છે. વિકલ્પ વગરના, ચુસ્ત અને અનુપાલનીય.

○

આ વિગતો એટલા માટે આપી કે ગુજરાતીનો માન્ય કોશ ‘સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ’ મોટાભાગના શબ્દોની એક અને સ્પષ્ટ જોડણી આપતો હોવા છતાં કેટલાક શબ્દોમાં એ વિકલ્પો સૂચવે છે! એ વિકલ્પો શા માટે?

પહેલાં કેટલાંક ઉદાહરણો જોઈએ :

૧. એક-થી સો સુધીના આંકડામાં આટલા વિકલ્પો છે :

ત્રેવીસ/તેવીસ, અઠ્ઠાવીસ/અઠવાવીસ, ચુંમાળીસ/ચૂંવાળીસ, તેસઠ/ત્રેસઠ, અગણ્યોસિત્તેર/અગણોતેર, ઈકોતેર/એકોતેર, બોતેર/બોત્તેર, તોતેર/તોતેર, ચુમ્મોતેર/ચૂંવોતેર, અઠ્યોતેર/ઈઠ્યોતેર, અગણ્યાસી/અગણ્યાએસી/ઓગણ્યાએસી, સત્યાસી/સિત્યાસી, અઠ્યાસી/ઈઠ્યાસી. [વળી, તેપન/ત્રપન બતાવવાનું તો રહી ગયું એમનાથી!]]

૨. 'જોડણીના નિયમો'માં વિકલ્પ સ્વીકારવા કહેતો એક નિયમ આ કોશમાં આ રીતે નોંધેલો છે -

ભાષામાં તત્સમ, તદ્ભવ બંને રૂપો પ્રચલિત હોય તો બંને સ્વીકારવાં. જેમકે રાત્રિ/રાત્રી/રાત; દસ/દશ; નહિ/નહીં; વિશે/વિષે; કઠિન/કઠણ.

હવે આ વિકલ્પો આવ્યા છે વ્યુત્પત્તિક્રમે થયેલાં પરિવર્તનોમાંથી. એટલે તત્સમ ને તદ્ભવ બંને રૂપો 'પ્રચલિત' હોય ખરાં પણ એનો ઉપયોગ કેવળ શબ્દ-પસંદગી પૂરતો કરવાનો હોય - જેમ કે કોઈ અભિવ્યક્તિમાં જો સંસ્કૃત રૂપ મૂકવું જરૂરી હોય તો 'રાત્રિ' પસંદ કરી શકાય, સાદી કે માહિતીકેન્દ્રી અભિવ્યક્તિ હોય તો 'રાત'. એટલે ભાષામાં 'જો' અને 'તો'ની સ્થિતિ સ્વીકારી શકાય - એ જોડણીનો વિકલ્પ નથી, શબ્દપસંદગીનો વિકલ્પ છે. પરંતુ, 'આમ પણ લખાય ને તેમ પણ લખાય' એવો જોડણીવિકલ્પ શા માટે? એટલે કે 'રાત્રિ' અને 'રાત્રી', 'તેવીસ' અને 'ત્રેવીસ', 'અઠ્ઠાવીસ' અને 'અઠવાવીસ', 'વિશે' અને 'વિષે' - એવા વિકલ્પો શા માટે? જો જોડણીકોશ 'બેન' નહીં પણ 'બહેન' જ લખવું; અને 'નહાનું' નહીં પણ 'નાનું' જ લખવું, 'લ્યો' નહીં પણ 'લો' જ લખવું - એવું (યોગ્ય રીતે જ) સ્પષ્ટ કહેતો હોય તો ઉપર મુજબના વિકલ્પો શા માટે આપે છે? વ્યુત્પત્તિના નિયમો બંને વિકલ્પોને, સૈદ્ધાંતિક ભૂમિકાએ, સરખા ઠેરવતા હોય તો પણ કોશે, લખનારને તો - ભલે શાસ્ત્રીય મથામણ કરીને, કે પછી લેખન છેવટે તો માન્ય કરેલી રૂઢિને અનુસરતું હોય છે, તો એમ કરીને - એક જ રૂપ સ્થિર કરી આપવું જોઈએ. એ જોડણીકોશનું કર્તવ્ય ગણાય.

મૂળ વાત તો એ છે કે લેખનનો આરંભ કરનારને, ને પછી લેખનને અનુસરનારને, વિકલ્પોની ગૂંચમાં ન નાખવાં જોઈએ. નહીં તો, એક જ વ્યક્તિ પોતાના એક જ લખાણમાં ક્યાંક 'રાત્રિ' લખશે, ક્યાંક 'રાત્રી' લખશે. જોડણીકોશનો જે આશય નથી એ થશે - અનિયંત્રિતતા અને અરાજકતા. એટલે એકવાક્યતા સાર્વત્રિક હોવી જોઈએ.

રૂઢિ કેટલી પ્રબળ હોય છે એ આપણે જાણીએ છીએ. સંસ્કૃતમાંથી જ વ્યુત્પત્તિક્રમે ઊતરી આવેલી મરાઠી જેવી ભાષાઓ 'કવી' એમ દીર્ઘ ઈ લખે છે, ગુજરાતીમાં 'કવિ' એમ હ્રસ્વ છે. પણ દરેક ભાષામાં જે છે તે સાર્વત્રિક, નિર્વિકલ્પ છે. 'કવિ' પણ ચાલે, ને 'કવી' પણ ચાલે, એવું નથી. ૧૯મી સદીના ગુજરાતી ગદ્યમાં 'શોધ' શબ્દ મૂળ સંસ્કૃત પ્રમાણે પુસ્લિંગમાં લખાતો - 'શોધ કર્યો', હવે આપણે સ્ત્રીલિંગ રૂપ સ્વીકાર્યું છે, 'શોધ કરી'. પણ 'શોધ કરી/કર્યો' એવો વિકલ્પ રાખ્યો નથી.

સુઘડતા અને એકવાક્યતા એ લેખનનું સૌંદર્ય છે. કેટલાક કહે છે એમ, એકવાક્યતા જાળવવાથી 'ભાષાનો જીવંત પ્રવાહ અવરોધાય છે' - એવું હરગીઝ નથી. જોડણીશુદ્ધ લેખન દ્વારા ખૂબ જ પ્રવાહી અભિવ્યક્તિ પણ આણી શકાય છે. 'કંદબનું પૂષ્પ સુઘવૂં મને હમેશા અનુકુળ છે. એથી મને રોમાચક અનૂભવ મળે છે' એવું લખાયું હોય તો એમાંથી અભિવ્યક્તિનો આનંદ પણ મળી શકશે? જોડણીને આપણે હંમેશાં ટલ્લે ચડાવી છે. અંગ્રેજી શબ્દોની જોડણી - સ્પેલિંગ - ખોટી હોય તો લખનાર-વાંચનારને ચચરાટ થાય છે, પણ ગુજરાતીમાં ખોટી જોડણી લખી-વાંચીને આપણે એમ કહીએ છીએ કે, 'એમાં ક્યાં અર્થ બદલાઈ જાય છે? આપણે તો મમ્મમ્મથી કામ છે, ટપ્ટપ્થી નહીં!'

પણ ટપ્ટપ્ (રચના) વિના મમ્મમ્ સુધી પહોંચાતું નથી!

એટલે, વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો, પત્રકારો, લેખકો સૌને માટે વિકલ્પ વિનાની જોડણી આપવી એ જ હિતાવહ છે.

રમાગણી

ન સાંભળે કોઈ - પ્રવીણ ગઢવી

ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય અકાદમી, અમદાવાદ, ૨૦૧૬.

વિશે

ચંદુ મહેરિયા

દલિત કવિતાનો આગવો અવાજ

પ્રવીણ ગઢવી ગુજરાતી દલિત કવિતાનો બળુકો અવાજ છે. દલિત કવિતા સાથે આરંભકાળથી જોડાયેલા આ કવિના આ પૂર્વે પાંચ દલિત કાવ્યસંગ્રહો પ્રકટ થઈ ચૂક્યા છે. ન સાંભળે કોઈ પ્રવીણ ગઢવીનો છઠ્ઠો દલિત કાવ્યસંગ્રહ છે. પ્રકાશક અને પ્રસ્તાવનાકાર હરીશ મંગલમ્ આ કાવ્યસંગ્રહને 'શોષિતો-પીડિતો-વંચિતો પરનો કાવ્યસંગ્રહ' ગણાવે છે. તો ખુદ કવિ પ્રવીણ ગઢવી આ સંગ્રહનાં કાવ્યોને 'આ દલિત-પ્રતિબદ્ધ કાવ્યો અસ્પૃશ્યતા, અવમાન, અવહેલના, અસમાનતા, દરિદ્રતા, આપખુદશાહી, સાંપ્રદાયિકતા, યુદ્ધખોરી અને અંધશ્રદ્ધા સામે ઉઠાવેલા અવાજનાં કાવ્યો' કહે છે.

કાવ્યસંગ્રહનું નામકરણ 'ન સાંભળે કોઈ' મહાભારતની ઉક્તિ 'કશ્ચિદ શ્રુણોતિ મે' પરથી થયું છે. મહાભારતકાર પણ સત્યનો અવાજ યુગોથી દબાતો-કચડાતો રહ્યાનું માનતા હતા. દલિતોનું અને તેમના સાહિત્યનું પણ એવું જ છે.

પ્રવીણ ગઢવીની કવિતા ઇતિહાસ, રાજનીતિ અને

અર્થકારણના સંદર્ભોથી ભરપૂર હોય છે. સાદા, સરળ છતાં સોંસરા અને ધારદાર અપદ્યાગદ્યમાં લખતા આ કવિની કવિતામાં 'વિચાર' ભારોભાર ભરેલો હોય છે. 'રટિક્-કાઠિયા વિના, મક્તા-મતલા વિના, લોહીથી-ભૂખથી, તરસથી અને તડપથી ગઝલ જ નહીં, કવિતા લખતા' આ કવિ વિચારધારાના આજે ભારતમાં જે હાલ થયા છે તેના પર ધારદાર વ્યંગ 'વિચારધારા' (પૃ. ૩૩) કાવ્યમાં કરે છે. કવિ વિચારધારાને મુખવટો, સઢ અને કાર્યોડાનો રંગ ગણાવે છે કેમકે, 'વિચારધારાનો માર્ગ સિંહાસન તરફ જવાનો' કે 'ઉદ્દેશ એક માત્ર સત્તા' છે.

ડોં બાબાસાહેબ આંબેડકરના સવાસોમા જન્મજયંતી વરસે પ્રકટ આ કાવ્યસંગ્રહમાં ડોં આંબેડકર વિશેનાં 'એકાધિક કાવ્યો છે. આજે રાજકારણીઓ જે રીતે બાબાસાહેબની લૂંટાલૂંટ અને જૂંટાજૂંટ કરી રહ્યા છે એ જોતાં કવિનું 'પોતપોતાના આંબેડકર' કાવ્ય ખૂબ જ પ્રસ્તુત બની રહ્યું છે. કોઈને બંધારણના ઘડવૈયા તો કોઈને અનામતના દાતા, કોઈને વિભાજનના સમર્થક તો કોઈને સામ્યવાદી, તો વળી કોઈને હિંદુવાદી એમ સૌ કોઈને પોતપોતાના વિચાર, લાભ, કાર્ય મુજબના આંબેડકર ખોળી અને બોટી લેવા છે. એટલે કવિતાના અંતે કવિ ધારદાર પ્રશ્ન કરે છે કે,

સ્વમાન અને સમાનતા કાજ લડ્યા

આંબેડકર

એ કયા આંબેડકર?

એ કોના આંબેડકર? (પૃ. ૪)

'ચાણક્ય અને આંબેડકર' કાવ્યમાં કવિ ચાણક્ય અને

આંબેડકરના વિચાર અને કાર્યની સરખામણી કરે છે. ચાણક્યની ‘ખુલ્લી શિખા અગનજવાળા’ બને છે તો ‘આંબેડકરનાં આંસુ’. ચાણક્ય નંદ વંશનું નિકંદન કાઢે છે તો આંબેડકર ‘ધૃણાસ્પદ વર્ણવ્યવસ્થા અને આભડછેટને મૂળસોતી ઉખાડી નાંખે છે.’ આ ભેદને કવિએ સ્પષ્ટ કરી આપ્યો છે. આ જ બાબતનો પડઘો સંગ્રહના પ્રથમ કાવ્ય ‘પરણામ’માં પાડતા કવિ ચાર્વાક, બુદ્ધ, કબીર, માર્ક્સ, ક્રુલે, ગાંધી સાથે આંબેડકરને ગુરુ પદે સ્થાપીને ‘પરણામ’ પાઠવે છે કે, ‘સળગાવ્યા નાતજાતના બંધ.’ કવિના એક અન્ય કાવ્ય ‘૬ ફી ડિસેમ્બર, મુંબઈ’માં આંબેડકર નિર્વાણદિને મુંબઈની ચૈત્યભૂમિ પર ‘ઉભરાણું અહીં આટલું ગંધાતું લોક’નું કારણ ‘બાબાસાહેબે શો જાદુ કર્યો?’નો જવાબ ઉપરના કાવ્યોમાંથી મળે છે.

આભડછેટ, નાતજાતના ભેદ, વર્ણવ્યવસ્થા એ દલિત કવિતાના સદાય વર્ણ્ય વિષયો રહ્યા છે. પરંતુ સાડા ત્રણ ચાર દાયકાની દલિત કવિતાની સફર પછી હવેની પ્રવીણ ગઢવીની કવિતામાં આ વિષયો કેવા રૂપે પ્રકટે છે તે જાણવું રસપ્રદ છે. દલિત કવિતાની આરંભની આ જ વિષય પરની કવિતા આકોશથી સભર રહેતી. જેણે હવે વ્યંગ-કટાક્ષનું રૂપ ધર્યું છે. તેનાં ઉદાહરણ ‘આભડછેટ હવે રહી નથી’ (પૃ. ૮) અને ‘અસ્પૃશ્ય’ (પૃ. ૯) કાવ્યો છે. ‘અહીં નથી કેવળ દલિત જ અસ્પૃશ્ય’ એમ કહીને કવિ ભારતીય હિંદુ સમાજ કોને કોને અસ્પૃશ્ય ગણે છે તેની કંઈક આવી યાદી આપે છે : કાને જનોઈ ચઢાવેલો, કાયદું કરતો બ્રાહ્મણ, રજસ્વલા, આસન્નપ્રસૂતા, વિધવા, મૃતદેહ, ડાઘુ, મસાણિયા, યવન, યવને તોડેલાં-અભડાવેલાં મંદિર, ભેંસ, ભૂંડ-કૂતરાં-બિલાડાં-ગીધ-ગધેડાં, શબરીમાલા, ધીમર, કસાઈ, માંસ-મત્સ્યાહારી, મદ્યપી, કાળિયો માણસ. આ સૌ તો સમયે કે સંજોગોએ કામચલાઉ અસ્પૃશ્ય પણ પેલો વર્ણ બહારનો કાયમી અસ્પૃશ્ય. એમ જ આભડછેટ હવે રહી નથી કહેનારને ક્યાં ક્યાં અને કેવી કેવી આભડછેટ હાજરાહાજૂર છે તે કવિ કટાક્ષ સાથે જણાવે છે.

વ્યક્તિવિશેષ કે સ્થાનવિશેષને લગતાં કાવ્યોમાં ‘માયાના મેગ્નાકાર્ટ’માં કવિ માયાના બલિદાન થકી કરાયેલા ઇતિહાસકર્મને પ્રસંશી ‘તું તો હતો આંબેડકરનો જાણે પૂર્વાવતાર’ ગણે છે. બુદ્ધ, ગાંધી, આંબેડકર અને હિટલર

એ વ્યક્તિવિશેષ અને મગહર, કુશીનારા અને કાઠમાંડુ એ સ્થાનવિશેષ કવિની કવિતાના વિષય બન્યાં છે. હરીશ મંગલમ્ ‘કવિશ્રી પ્રવીણ ગઢવીને ગાંધી પ્રત્યે ખૂબ જ આદર છે’ એમ ભૂમિકામાં નોંધે છે તે સાચું જ છે. કવિને ગાંધીજી પ્રત્યે ન માત્ર આદર જ છે, પ્રેમ પણ છે અને તે તેમનાં કાવ્યોમાં ડોકાય છે. જોકે જ્ઞાતિના પ્રશ્ને કવિ ગાંધીના નહીં, દલિતોના અને આંબેડકરના પક્ષે છે. તે ‘શિરચ્છેદ’ (પૃ. ૬) કાવ્યમાં જણાઈ આવે છે. કાવ્યમાં જણાવ્યા પ્રમાણે જ્યારે જ્યારે દલિતો અધિકારપ્રાપ્તિ માટે સંઘર્ષ કરે છે ત્યારે ત્યારે તેમના માર્ગમાં રામ, દ્રોણ, પરશુરામ, ઇન્દ્ર, વિષ્ણુ અવરોધરૂપ બને છે. આ યાદીમાં કવિ ગાંધીજીને પણ સામેલ કરે છે અને લખે છે:

‘આંબેડકરે અધિકાર માંગ્યા

ત્યારે મહાત્મા ગાંધીને મોકલ્યા

કાંડાં કાપી લીધાં.’ (પૃ. ૬)

અહીં ગાંધીજીના આમરણ અનશનથી પૂના-કરાર થયા અને આંબેડકરે નમતું જોખવું પડ્યું તે દર્શાવીને ગાંધીપ્રેમી કવિ દલિતોના પક્ષે તેમની પ્રતિબદ્ધતા દર્શાવે છે.

વર્તમાન રાજકીય પરિસ્થિતિ પર તીખો વ્યંગ્ય કરતી બોલકી લાગે તેવી રચનાઓ પણ કવિ પાસેથી મળી છે. ‘હું મૂઈ છેતરાઈ ગઈ’ (પૃ. ૩૫-૩૬)માં ખુદ લોકશાહી રાજકારણીઓના વિકાસ, શાંતિ, રાષ્ટ્રગૌરવ, સર્વધર્મ સમભાવના મુખવટાથી છેતરાઈ હોવાનું આલેખન છે. ‘માફી’ (પૃ. ૩૭-૩૮)માં રાજકારણીઓનાં કેવાં કેવાં કામો માફ કરવા લાયક નથી તેની તપસીલ આપી છે. ‘તાનાશાહ આવી રહ્યા છે’, ‘હિટલરના અંકુર’, ‘લક્ષ્ણજશાહ બાદશાહ’ અને ‘ભીંતે લખેલું’ કાવ્યોમાં દેશના વર્તમાન શાસકો પર તીવ્ર કટાક્ષો કરવામાં આવ્યા છે. આ તમામ કાવ્યોમાં કવિ વિવેક કે સૌજન્ય ચૂક્યા વિના ધાર્યું નિશાન પાડે છે. વર્તમાનની અકળાવનાર સ્થિતિમાં રેવરન્ડ માર્ટિન નિમોત્તરનું કાવ્ય ‘ત્યારે હું ચૂપ રહ્યો’ ખૂબ જ પ્રાસંગિક લાગે છે અને અવારનવાર યાદ કરાય છે. કવિ રેવરન્ડ માર્ટિન નિમોત્તરને અર્પણ કરેલા ‘હું ચૂપ રહ્યો’ કાવ્યમાં ભારતીય સંદર્ભો સ્પષ્ટ કરી અંતે લખે છે :

‘છેલ્લે છેલ્લે ધરી આવ્યા

મારા આંગણે

અને ગળચી પકડીને કહ્યું
તું શુદ્ધ આર્ય નથી
મારા માટે કોઈ બોલ્યું નહીં
કેમકે

હું સતત ચૂપ રહ્યો હતો.' (૫૦ ૩૯)

ન સાંભળે કોઈના કવિને આખરે એવું તે શું કહેવું છે કે જે કોઈ સાંભળવાનું નથી? એવું તે શું છે કવિની કાવ્યબાનીમાં જે 'ન સાંભળે કોઈ?' આ બાબતનો સ્ક્રોટ કવિના 'માર્ક્સ-મોહનની ખીચડી' કાવ્યમાં થાય છે. કવિ 'સર્વ સમાન સર્વ સંપદા સર્વની' એવા માર્ક્સ ઉકેલમાં શ્રદ્ધા રાખે છે ને આપણે જે પ્રકારની સામાજિક-રાજકીય-આર્થિક વ્યવસ્થા ઊભી કરી છે તે અંગે અસંતોષ વ્યક્ત કરે છે. એક સામાન્ય માણસ, આમ આદમી જે પાછો મતદાર પણ છે, તે શું અપેક્ષે છે તે કવિ હત્યાનો ભોગ બનેલા રેશનાલિસ્ટ કર્મશીલ નરેન્દ્ર દાભોલકરને અંજલિ આપતા 'દીવડા' (૫૦ ૬૪) કાવ્યમાં જણાવે છે :

'અમારે વાવવાં છે વિશ્વમાં
શાંતિ અને સમાનતાનાં વૃક્ષ,
અમારે રચવું છે આનંદલોક
આ જ સુંદર ધરા પર -

જ્યાં હોય સર્વ સુખી સમાન અને બૌદ્ધિક' (૫૦ ૬૫)
કવિ કેવું વિશ્વ ઝંખે છે તે 'સમભાવ કાજ' (૫૦ ૧૨) કાવ્યમાં પણ દર્શાવ્યું છે. જ્યારે દેશમાં હિંદુ વસ્તી ઘટી રહ્યાનો અને વધુ બાળકો પેદા કરવાનો ગોકીરો મચ્યો હતો ત્યારે કવિ તેના ટેકામાં આવ્યા હતા. કવિના આ સમર્થનની નવાઈ લાગે તે સ્વાભાવિક છે પણ આ સમર્થનનું કારણ? દરેક હિંદુને હોવા જોઈએ/ચાર પુત્ર કે પુત્રી/ જેથી/ પરણી શકે તેઓ/ મુસ્લિમ, શીખ, ઈસાઈ, દલિતને!/ તો જ/ જન્મે આ દેશમાં/ સર્વધર્મ સમભાવ/મમભાવ/ અને સમાનતા! (૫૦ ૧૨)

જ્યારે ગુજરાતી દલિત કવિતા સામે વાજબી રીતે જ તે એકવિધ-એકસૂરીલી હોવાની ફરિયાદ થતી રહે છે ત્યારે પ્રવીણ ગઢવીની કવિતા તેમાં અપવાદ લાગે છે. કવિનું ફલક ઘણું મોટું છે. દેશકાળ અને વિશ્વની સમસ્યાઓ તેમના કાવ્યોમાં દલિત દષ્ટિએ નિરૂપાઈ છે. આ કવિની બાની ગુજરાતી વાચક-ભાવક ન વાંચે-સાંભળે તો જ નવાઈ!

□

બનારસ ડાયરી - હરીશ મીનાશ્રુ

ગૂર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૧૬.

વિશે

રાજેશ પંડ્યા

બનારસના ગંગાઘાટે ચન્દ્રની નાવડીમાં એક કાવ્યસફર
યાનિ કિ હ. મી. લિખિત ડાયરીનાં ખાનગી રહસ્યોની
જાહેરચર્ચા

બે'ક વરસ પહેલાં આણંદમાં અનુઆધુનિક કવિઓનો મેળાવડો થયો, ત્યારે બીજી બપોરે જમ્યા પછી મેં હરીશમૈ તરફ પાન લંબાવતાં કહ્યું : કવિ, તમેય ઠઠકારો આ તાંબુલ, ઠેક પન્નીગલીથી આવ્યું છે, તમારે માટે ખાસ.

તે દિ જરીય ન'તો આભાસ કે કવિ પોતે જ તૈયાર કરી રહ્યા છે 'લવિંગની કટારીથી છેદી, નિજનો હૃદય આકાર ચાંદીની તાસકમાં મૂકી બનારસી પાનનું બીડું. તે એને ગલોફે ઠકાડી, બે આંગળી આડી રાખી, હોઠની પાંદડી વચ્ચેથી રસસેર ઉડાડી અંઉહુંહું... અહંહંહં... એમ બે વખત ગળું ખોંખારી ગાઈ શકાય : 'ખઈકે પાન બનારસવાલા... ખૂલ જાય બંધ અકલકા તાલા...'

'ડોન' ફિલ્મમાં જેમ આ ગીત આવે છે તેમ તેમાં બનારસી પાનક જેવા લાલ રંગની ડાયરી પણ આવે છે. આ ડાયરીમાં 'ડોન' જેવા દિલધડક સ્ટંટ હશે એમ ધારીને કોઈ બોલીવુડનો બંધાણી બનારસ ડાયરી ઉઘાડે તો તરત ભોંઠી પડે. ઓત્તારી! આ કંઈ એક્શનથીલર નહીં, આ તો કવિતા. ડોન કે દબંગને બદલે અડબંગ કવિ. ને ડાયરીમાંય ગળચટ્ટાં ગીતગઝલને બદલે ગૂઢ ગદ્યકાવ્ય.

તો બીજી બાજુ, રોજરોજ રાતરે ખટઘડી જાગનાર, ને આંખમાં અકળ ઉજાગરો આંજનાર કોઈ સિઝન્ડ સ્વપ્નસેવીને એમ પણ દેખાય કે કવિ જ્યારે આ કાવ્યો લખતા હશે રાતભર ત્યારે એમનું રાઈટીંગ ટેબલ કબીરની સાળ બની જતું હશે અક્સર. એ ટાણે કુતુબમિનારને પડછાયે બેસીને ગઝલ લખતા ગાલિબ, મૌલાના રુમીને આ તરોતાજા શેર વોટ્સ એપ પર મોકલતા હશે, કદાચ :

ઝદ પન્નોં પે સિયાહી ક્યા હે
યે માજરા, યા ઈલાહી, ક્યા હે

બનારસ ડાયરીને પાને પાને આવા કેંક માજરા પથરાયા છે, પેલિમ્પ્સેસ્ટ (palimpsest). એમાંથી થોડાથોડા વાચક બાદશાહ માટે પેશ-એ-ખિદમત છે.

○
જેના પરથી કવિએ સંગ્રહનું બનારસ ડાયરી નામ રાખ્યું છે, ટાઇટલ સોંગ જેમ, તે બનારસ ડાયરી કાવ્યશ્રેણીમાં અઢાર કાવ્યો છે. આ કાવ્યોનું આકર્ષણ-કેન્દ્ર છે કબીર. જોકે આ કાવ્યો કબીર પર લખાયેલાં કાવ્યો નથી. કબીર એમાં કોઈ ને કોઈ રીતે હરેફરે અવરજવર કરે છે જરૂર. જેમ છસો પ્રકાશવર્ષ પહેલાં બનારસનગરમાં તેમ આજની ઘડીએ આ કવિતાના ઘરમાં. આ કાવ્યકરિશ્મા જ કઉતક-રસિક-રોમાંચક છે, લાઠાના ‘બકો છે, કલ્પો’ જેમ. ત્યાં ગાંધી છે તો અહીં છે કબીર. ગાંધી વિશેની એટનબરોની બાયોપિકથી જેમ ‘મુન્નાભાઈ એમ.બી.બી.એસ.’ના ગાંધી જુદા છે તેમ લાઠાના કાવ્યગાંધી પણ જૂજવા છે. એ ન્યાયે, હરીશ મીનાશ્રુના કબીરની પણ કંઈક ઓળખ પલ્લે પડશે. આવી કાવ્યકમાલમાં કબીર ને કબિ-ની અવારનવાર મુલાકાતો ને લાતોબાતો થતી રહે છે. ક્યાંક સુખમણામાં સુખર તો ક્યાંક મનમણામાં મુખર, કવિ-કબીર વચ્ચેનો આવો ડિસ્કોર્સ (discourse) કવિતાના ય કેટલાક અગોચર ઇલાકાઓની ઓળખાણ કરાવે છે આપણને. જેમ કે -

બનારસ ડાયરીના સૌથી પહેલા પાના પર જે દેખાય વારાણસીનો સૂર્યોદય યાનિ કે સુબહે બનારસ. હજી હમણાં જ રાત વીતી પરભાત થયું છે એટલે ‘લિસ્સો ઉમળકો છે સ્ત્રીની સાથળમાં’ અને ‘પુરુષની જાંઘમાં ઉન્માદ.’ પછી ‘પ્હોળી ફૂલપાંદડીઓ પર ઝાકળનાં સખલન.’ આવો પ્રજનન-સંકેત સૃષ્ટિના સર્જન સુધી લંબાય છે આમ -

અંતરીક્ષની યોનિમાંથી પ્રગટે છે શૂન્યનું બચોળિયું
કેવળ જણનારી જાણે છે એની વેદના

ને કરોડો વર્ષની એક ઘરડી દાયણ

ગલૂડિયાની જેમ પંપાળે છે તેજના રૂંછાવાળો સૂરજ

આ આદિમ સવારની સાથે જોડાય છે આજની સવાર.
પછી બીજા કાવ્યમાં એનો વિસ્તાર સઘાય છે ને પક્ષીઓને

થાય છે, હું હવે જરૂર બોલીશ મારી ભાષાનો પ્રથમાક્ષર ક. આ [ક] કવિનો છે ને કબીરનો પણ છે. એ બંનેને જોડતી પંક્તિઓ છે : ‘કે ચળકતી કાળી કીકીઓ જેવડી પૃથ્વી વડે હું/ જરૂર જોવા મથીશ માણસાઈને/ પણ હું તો માણસાઈ વડે બે કાળી કીકીઓને તાકી રહું છું કબીરાઈની. આ પરસ્પર તાકવું પછી તો અણધારી મુલાકાતમાં પરિણમે છે, ત્રીજા કાવ્યમાં કબીર સામે ચાલીને કવિને ઘેર આવે છે ને બારણાં વિનાના ઘરની ઘંટડી વગાડે છે ત્યારે જે નથી તે બારણું ખોલી કવિ જુવે તો સામે હાજરાહુજૂર હોય છે કબીર ને તે પણ ‘ચોકડીવાળા શર્ટ ને ડાર્ક કલરના પેન્ટમાં... પોણા છએ સીધા ઓફિસેથી આવતા હોય તેવા પોશાકમાં.’

એ પછીના (કોઈક દિવસે) ચોથા કાવ્યમાં ફરી એકવાર કબીર જનમદિનની વધામણી ખાવા આવે છે. કવિએ તો આજના દેશકાળ મુજબ ‘બધી જ તૈયારી કરી રાખેલી/ મીણબત્તી, કેક ને મેલડી મ્યુઝિકની.’ જ્યારે કવિએ ‘કેક પર મીણબત્તી મૂકી, સળગાવી ને ફૂંક મારી હોલવી નાંખી/ ચાકુથી કેક કાપી...’ ત્યારે કબીર એમની મરમવાણીમાં ભરમ ખોલતાં બોલ્યા : ‘તું તો તિમિરની ભલામણ કરે છે (મીણબત્તી હોલવી એટલે)/ ક્ષુધા અને આયુધનો સરવાળો કરે છે (કેક પર છરી ચલાવી એટલે) ને/કાપાકાપી અને ઓગળવાનો અર્થ રચે છે... હોલવાયું કપાવું ને ખવાવું - એ બધું તારી જાતને લાગુ પાડે તો ખરો.’ કવિના જન્મદિને જ કબીરનો આ ખરો - ખરખરો સાંભળી કવિને ખુદ પોતામાં ‘યાયાવરીની વ્યંજનામાં પરિપક્વ/ વિષાદ અને આનંદની આંખોવાળો એકાકી માણસ.’ દેખાય છે ‘ને સ્થળમાત્ર હવે બનારસ’ જણાય છે.

ત્રીજા કાવ્યમાં કવિએ કબીરની વેશભૂષા બદલાવી તો ચોથા કાવ્યમાં કબીરે કવિની જિજ્ઞાસા. હવે પાંચમા કાવ્યમાં બદલાય છે ભાષા. આજની બદલાયેલી ડિજિટલ લાંગમાં કબીર પૂછે છે કવિને ‘અરિ બૌરે, તું ટૂવીટરવા પે ટૂવીટ કરત હૈ કિ નાહી?’ સાંભળીને કવિની બેચ આંખો ‘ગૂગલના સ્પેલિંગમાં આવતાં / શૂન્યનાં બે ચકરડાં જેટલી ચકિત થઈ ગઈ’ મનમાં થયું કે હુંય પૂછું, (કબીર)સાહેબ, તમારો કોઈ બ્લોગ છે કે?/ તમને લિન્ક્ડ ઇનમાં રસ ખરો કે? તમે ફેસબુક પર છો તો ખરા ને?’ દૂરગામી સંક્રમણનાં

આ બધાં ગતિશીલ ઉપકરણોની પ્રગતિ આખરે તો આત્મરતિ પ્રતિ લઈ જનારી હોઈ, ગંગામાંથી ડોહું બહાર કાઢીને કબીર કહે છે : ‘હવે બસ/ આ બનાર્સિસસ!’ કાવ્યને અંતે નાર્સિસસનો આ શબ્દસંકેત જેટલો ચોંટડુક છે એટલો જ ચોટદાર પણ છે. આગળના કાવ્યની અંતિમ પંક્તિ હતી ‘સ્થળમાત્ર હવે બનારસ’ તેની સાથે આ કાવ્યની અંતિમ પંક્તિ : ‘ઓ બનાર્સિસ’ની જોરદાર અર્થ અથડામણ થાય છે. આવી તો કેં કેં કેટલી અચરજભરી અથડામણો અઢળક થતી રહે છે આ કવિ – કબીરના કાવ્યસંવાદ કાંઠે. એમાં ઠેકઠેકાણે ઊભા રહીએ તો ક્યારે જઈએ મણિકર્ણિકા ઘાટે.

માટે સીધા બનારસ ડાયરી (કાવ્ય) ૧૧ ખોલીને જોઈએ કેવો (દેખાય) છે આ ઘાટ : ‘મહાકાલને મસ્તક મુકુટે સોહે મરકત મણિકર્ણિકા.... મૃત્યુંજયને લય, સદા તન્મય, અદ્ભુત ને અનહદ સ્વર્ણિકા ભસ્મવર્ણિકા મણિકર્ણિકા.... દશાશ્વમેધે હણાયલા તે અશ્વ દશેદશ અહીં મરણને રહે સતત હણહણી કર્ણિકા મણિકર્ણિકા... સૂરતરુ પરથી ખરખર ખરખર ખરી પર્ણિકા કોઈ અજાણ્યા મૃત્યુફળની ખિન્ન કર્ણિકા મણિકર્ણિકા... અમે વેદના વડે નિરંતર કાઢી જેને અણી : કર્ણિકા...’ આમ મણિકર્ણિકા ઘાટના એકેક પગથિયાં લયભેર ઊતરતા સડસડાટ આવી પહોંચીએ છીએ અંતે પંક્તિઓ પાસે જેને પૂઠાં પર મૂકી છે શરૂઆતે :

તામ્રપત્ર તે કાશી
ઉપર મરણ ઝીણી નક્કાશી
કહત કબીર સુનો ભઈ સાધો
ટુકુર ટુકર તાકત હૈ કાહે
કેવળ તારા ભણી કર્ણિકા
મણિકર્ણિકા

આવી જ લયલીલા બનારસ ડાયરી : ૧૫માં છે. પદપ્રાંજલિ જેવી, એની પહેલી પંક્તિ છે : ‘સાધો, કહાં ઢૂંઢના ગંગા’ અને છેલ્લી પંક્તિ છે ‘સાધો, કાહે ઢૂંઢના ગંગા’ આ બેયની વચ્ચે બીજી બે કડી છે. એમાં બે ગંગા સ્વરૂપ છે. એક છે સંગીતમય સ્વર્ગગંગા ને બીજી છે ઘોંઘાટમય નગર-ગંગા. આ બંનેની વચ્ચે કથરોટે વહે છે જે એ (ગંગા) જળનું જો કરો આચમન તો હોગા મન ચંગા

/ (પછી) અબ ન્હાના ક્યા ધોના, હરદમ ઓસકે બીચ અડંગા’ – જેવી ઓઘડગીરી આવે. જેમ અડતાવેંત ઓસ ઓસરી જાય, જેમ મધુકામિનીનું ફૂલ ચૂંટતાવેંત પાંદડીઓ ખરી જાય એમ આવી પંક્તિઓનું સૌન્દર્યવિવરણ કરતાં અર્થ સરી જાય. આવી, ઝાકળ જેવી, પારદર્શક પંક્તિઓમાં કવિતાનાં મોતી વેરાયેલાં છે આ કાવ્યશ્રેણીમાં. એમાં અઢારે-અઢાર કાવ્યો વાંચતાં કવિએ જે ચિત્તદશા અનુભવી છે તે બરાબર અધવચ નવમા કાવ્યે નોંધાઈ છે આમ :

આ તરફ કાશી વિશ્વનાથ
ઓ તરફ સારનાથ
ચારે તરફ ફેલાયેલા
નાથસંપ્રદાયના પરિઘની બહાર ઊભો છું
હું અનાથ
અચાનક આવીને મને નાથી લે છે કબીર...

○
બનારસ ડાયરીમાં બીજું કાવ્યગુચ્છ છે : ‘ચન્દ્ર વિષે ચાટૂક્તિઓ.’ એમાં પંદર કાવ્યો છે, પડવાથી પૂનમ જેમ. આ તકે ત્રણેક ચન્દ્રકળા જોઈએ. પહેલા જોઈએ બીજના ચન્દ્ર જેવું બીજું કાવ્ય : ‘ચૂલે ચડેલી તાવડીમાં/ ક્યાંક કોઈ ઉથલાવે છે ચાંદામામા પોળી-નું જોડકણું/ જઈરમાં બેસી જાય છે બળેલી ચાંદનીની ગંધ....’ આમ આરંભે જ રૂઢિપ્રયોગોનો થાળી જેવો ચાંદો ચૂલે ચડીને બની જાય છે ચાંદાપોળી. ભલા ભાણેજડા આપણે બધાં પૃથ્વીમાતાનાં સંતાનો. ને પૃથ્વી-ચંદ્ર તો સહોદર. ભાઈબેન. એ નાતે એ આપણાં ચાંદામામા ને આપણે એના ભલા ભાણેજડાંની ભૂખ ભાંગવા જોડકણામાંથી છટકીને ગોઠવાઈ જાય છે તાવડી પર. ‘બીજ માવડી, ચૂલે તાવડી; બે ગોધા ને એક ગાવડી’ – ને ઠેકાણે મળે છે કેવળ પાતળી ફડશ. એ ય આકાશ જેટલી આવે. એનાથી ભૂખ શે ભાંગે. ભૂખના દુઃખનું આવું કાવ્યરૂપ કવિએ દાઝેલા હાથે ઘડ્યું છે ને હૈયાના તાપે ચડ્યું છે.

હવે જોઈએ ત્રીજનો ચન્દ્ર એટલે કે ત્રીજું ચન્દ્ર કાવ્ય. આ કાવ્યમાં ચાંદો પકડવાની રમત ને કવિતા કરવાની કરામત બેય સમાંતરે ચાલે છે. એ માટે કવિએ નરસિંહરચિત ‘ઓ પેલો ચાંદલિયો, મા મને રમવાને આલો’ કાવ્ય ખપમાં લીધું છે. કવિ એને ભૂંસતા ભૂંસતા નવેસરથી

લાખે છે, કાવ્યસર્જનના સંદર્ભમાં. કાવ્યને અંતે ‘...થાળમાં ખળભળે છે ખંડિત ઉજાસની ચબરખીઓ/ને એમ થતી રહે છે કવિતા’ જેવી પંક્તિ લખીને કવિએ સર્જનની ઇચ્છા અને કાવ્યની પ્રાપ્તિ વચ્ચેના, ચાંદા-ચાંદરણા જેવા, ભેદનો નમ્રતાથી સ્વીકાર કર્યો છે.

આ જ રચનારીતિથી તેરમા ચન્દ્ર કાવ્યમાં અર્વાચીન કવિતાનો સંદર્ભ સાંકળવામાં આવ્યો છે. બં કં ઠાકોરના પ્રખ્યાત સોનેટની પ્રથમ પંક્તિ : ‘બેઠી ખાટે/ ફરિ વળિ બધે/ મેડિયો ઓરડામાં [પંક્તિ એક છે પણ ક્રિયા ત્રણ છે એટલે એક પંક્તિના ત્રણ અ-છાંદસ ટૂકડાથી શરૂ થતું આ કાવ્ય પછીથી સ્વતંત્ર ઢબે આગળ વધે છે : ‘ને છેલ્લે/ ધબ ધબ કરતી બબ્બે પગથિયાં સાથે ચડતીકને/ પહોંચી ગઈ અગાશીમાં/ કે અચાનક જડી આવ્યો/ કેટલાય દહાડાથી/ ખોઈ નાખેલો/ ચન્દ્ર/ પડોશનો.’ આ છેલ્લા શબ્દ દ્વારા સમગ્ર કાવ્યનો અર્થસંદર્ભ બદલાઈ જાય છે અને લગ્ન પછી જૂના પિયેરઘેર આવવાનું પ્રયોજન પણ સ્પષ્ટ થાય છે. ગુલામઅલીએ ગાયેલી ‘ચૂપકે ચૂપકે’ ગઝલમાં દોપહરકી ધૂપ છે તો અહીં ચાંદની રાત છે બંનેની નોખીનોખી કાવ્યભાત છે.

○

‘ચન્દ્ર વિશે ચાટૂક્તિઓ’ પછી ‘કવિતા વિશે ચાટૂક્તિઓ’ એ બનારસ ડાયરીનું ત્રીજું કાવ્યગુચ્છ છે. એમાં બાર કાવ્યો છે. આ કાવ્યોમાં કવિની કાવ્યવિભાવના અને કવિતાની સમજ બંને વ્યક્ત થઈ છે. ‘કવિતા’ વિશે ‘ચાટૂક્તિ’ શબ્દ પ્રયોજીને કવિએ જેનો સંકેત કર્યો છે તે, ત્રીજા ચાટૂક્તિ-કાવ્યમાં એકીદમ સ્પષ્ટ થાય છે : ‘બળબળતા મરુથળમાં ઊડી જાય/ અર્ધાક્ષર વૃ/ ને પલકવારમાં વૃક્ષ બની જાય રૂક્ષ/ (તરસે મરતી હોય એને વળગી પડેલી જુવાનજોધ વેલ)/ ત્યારે/ ભાષાનું સઘળું અમી સંચિત કરી/ કવિતા/ ધરે છે જળની ટીપાના આકારનું સૂકુંભઠ આશ્વાસન/ છેક મૂળિયાંના સૂકાભઠ હોઠ કને’

આ કાવ્યમાં કવિએ, કવિતા સાથે તરસનો અર્થ-સંદર્ભ જોડ્યો છે, તો પાંચમા ચાટૂક્તિ-કાવ્યમાં, તૃષામાં ક્ષુધાનો ઉમેરો કર્યો છે : ‘કવિતા/ ખરેખર તો હોય છે/ ક્ષુધા/ જઠરમાં તાપણું કરી ટાઢ ઉડાડતી/ ને તરસ/ ઝરડાંઝાંખરાં ને કંધારાં ઉગાડતી કંઠમાં/ પણ/ દૂરથી એ/ એવી રીતે

ચળકે છે/ જાણે ઘઉંનો દાણો, શિયાળુ તડકામાં/ જાણે જળનું ટીપું, મરુથળના વટેમારગુની કેડ-બાંધી ભંભલીમાં./ એની સરખામણીએ તો મૃગજળ વધારે ભલાં હોય છે.’

એક રીતે તો આ, ઓ પેલો ચાંદલિયો... આધારિત, ચન્દ્ર વિશેના ત્રીજા ચાટૂક્તિ-કાવ્યનો જ વિસ્તાર છે. ખરી કવિતા તો હંમેશા હાથતાળી દઈ જતી હોય છે, ચન્દ્ર જેમ. કવિ અને ભાવક બંનેને. પછી એની અવેજમાં જે મળે છે તેનાથી જ એમણે ચલાવી લેવાનું હોય છે. આ અવેજ એટલે જ ચાટૂક્તિ. કોઈ પણ કાવ્ય ઉક્તિ એ અર્થમાં ચાટૂક્તિ છે. કવિતા ઉક્તિ અને ચાટૂક્તિ વચ્ચેની ભેદરેખા આમ બહુ પાતળી હોય છે.

○

આવી ત્રણ ત્રણ કાવ્યમાળા ઉપરાંત બનારસ ડાયરીમાં ‘માણસો’, ‘પેઢીનામું’, ‘પુત્રવધૂને’ જેવાં ડબલિયાં કાવ્યો પણ છે. એમાં ‘ઊડવા વિશે’ અને ‘ઊઘડવા વિશે’ને ય ઉમેરી શકાય ‘અતડા માણસો લવિંગની અવેજમાં નખ ચાવે છે...’ અને ‘મળતાવડા માણસો મોટા ભાગે કૂલોને નામ દઈને બોલાવે છે...’ જેવી પંક્તિઓથી શરૂ થતાં આ કાવ્યોની રમતિયાળ કથનશૈલી ઘણી રસપ્રદ છે. આ કાવ્યોના અંતમાં કવિ અતડા માણસોને અને મળતાવડા માણસોને ઓળખી લેવાની જે ઝેંધાણી આપે છે તે એકસરખી જ છે એટલે જે ભેદ રહે છે તે તો એ પહેલાંની કાવ્યપંક્તિઓનો. એ પંક્તિઓ જ એમની ખરી ઓળખાણ બની જાય છે. એને આધારે આસપાસના આવા અતડા-મળતા માણસોને આપણે તરત નામજોગ ઓળખી કાઢીએ એવું બને, આ કાવ્ય વાંચ્યા પછી, કદાચ.

‘પુત્રવધૂને’ વિશેનું પહેલું કાવ્ય : ‘ભરતમુનિ/ નોંધવાની વિસરી ગયા છે/ તે સર્વ મુદ્રાઓ તારે હસ્તક’ એવા સંકેતસભર આરંભ પછી, વાનગી પકવતી પુત્રવધૂના આંગિક સ્વરૂપોને વ્યક્ત કરતી પંક્તિઓમાં વિકસતું જાય છે ને ‘રાસનો ચોક અને રસોઈઘરનો ચોકો હવે ઉભય તદ્દકાર’ બની જાય છે ત્યારે, ‘મને કહેવા દે : તારા થકી/ નવી જ વ્યંજના પ્રાપ્ત થઈ છે/ મારા કુળની ક્ષુધાને/ એવા કાવ્યાન્ત જેટલો સ્વાભાવિક એટલો જ ઉપકારક બની રહે છે. પુત્રવધૂ વિશેના બીજી કાવ્યનો અંત પણ અદ્દલ આવો જ છે, જે ફેર છે તે ‘ક્ષુધા’ બદલે ‘તૃપ્તિ’ શબ્દનો. આ

ફેરફારથી જ ગૃહસ્થજીવનની સાર્થકતાનો કાવ્યાર્થ વ્યંજિત થાય છે. પહેલા કાવ્યમાં ઉદર-ક્ષુધાનો તો બીજા કાવ્યમાં ઉદર-તૃપ્તિનો નવીન કાવ્યસંબંધ જોડીને કવિએ અવનવીન કાવ્યરચના કરી છે. આ બંને કાવ્યના અંતમાં ‘વ્યંજના’નો શબ્દપ્રયોગ પણ અર્થસંકુલતાને વળ ચડાવે છે.

○
બનારસ ડાયરીનાં ‘પાછોતરા વરસાદમાં’, ‘અત્યારની વાત જુદી છે’ કે ‘વાંધા અરજી’ જેવાં કાવ્યો પણ કોઈને કોઈ રચનાવિશેષથી આકર્ષક બન્યાં છે. ‘પાછોતરા વરસાદમાં’ બે-બે પંક્તિનાં જે જોડકાં છે એને ગીતની કડી કે ગઝલના મિસરા સાથે સરખાવી શકાય. કપલેટ કહીએ તોય ચાલે. આવા પંક્તિયુગ્મમાં પાછોતરા વરસાદે નાહીધોઈ તરોતાજાં થયેલાં કેટલાંક કલ્પનોની કડીઓ હવામાં ઝૂલે છે, એમાંની એક ગમતી કડી, આ રહી :

ધનુષ્યની જેમ સવાર બપોર લગી લચી ગઈ છે
પણ હવામાં સાંજનો સનકારો વર્તાય છે જાણે
અજવાસને સમયનું ભાન જ નથી.

‘વાંધાઅરજી’ કાવ્યની સાદી રચનારીતિ પણ ઘણી વિલક્ષણ છે. આ કાવ્યની દરેક પંક્તિ ‘કેટલાકને...’ થી શરૂ થઈ ‘છે.’ પાસે આવીને અટકે છે. આવી વિધાનાત્મક, દલીલબાજી જેવી ભાષામાં આભાસી સરળતા છે. એ દ્વારા કવિએ, કીડી પર કટક લઈ તૂટી પડતા, કાવ્યશત્રુ વિવેચકો પર તહોમત મૂક્યું છે. આ બધી જ વાક્યાતુરીભરી વકીલાત પછી ‘ઈશ્વર કેં સુનાવણી કરતો નથી, એ કેવળ સાંભળે છે.’ એવા કવિચુકાદા સાથે કાવ્ય પૂરું થાય છે. ત્યારે સરવા કાનના શ્રોતાઓની આંખમાં, કીડીના ઝાંઝરની ઝીણી ઝીણી ઘુઘરી રણકતી દેખાય છે.

○
હવે છેલ્લું કાવ્ય : ‘શ્રાદ્ધ’

આ કાવ્ય કવિના રચનાધીન ‘રત્નાકરભૂષણપ્રબંધ : એક જાતકકથા’નો, ‘નાચિકેતસૂત્ર’ પછીનો, બીજો સ્વંયપર્યાપ્ત કાવ્યખંડ છે. એક રીતે આ અસ્તિત્વગત પીડાનું આત્મલક્ષ્મી કાવ્ય છે, ડ્રામેટિક મોનોલોગની ભાતે લખાયેલું. એમાં દીર્ઘકાવ્યની રચના માટે જરૂરી એવું અભિવ્યક્તિવૈવિધ્ય અને ભાષાવૈવિધ્ય ભરપૂર છે.

આ કાવ્ય બે સ્તર પર ચાલે છે. ૧. માતૃગયામાં

માતાની શ્રાદ્ધક્રિયા અને ૨. એ નિમિત્તે કાવ્યનાયક-કવિના હૃદયમનમાં ચાલતી ભાવવિચારની પ્રક્રિયા. આ બંનેના તાણાવાણા ગૂંથતું આ કાવ્ય આપણાં પરંપરાગત વિધિવિધાનોની પણ પૂરી વિડંબના કરે છે. આ રચનામાં, ‘ગરુડપુરાણનું એક પાનુ’થી શરૂ થતા પેટાખંડમાં આપણી વર્તમાન પરિસ્થિતિની આકરી ચિકિત્સા થઈ છે. એમાં હિરોશિમા-વિયેતનામથી લઈ સિદ્ધપુર-બિંદુ સરોવર સુધીના સ્થળકાળની વિકરાળ ઇતિહાસરેખાઓ અંકાયેલી છે. આવા ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક સંદર્ભને લીધે ‘શ્રાદ્ધ’ એ હરીશ મીનાશ્રુની કાવ્યસૃષ્ટિમાં એક મહત્વાકાંક્ષી રચના બની રહે છે. આ કાવ્યમાંના-સ્વમાતાને તર્પણ અને પૃથ્વીમાતાને અર્પણ કરાતા – પંચભૂતની શ્રદ્ધા પ્રગટ કરતા આ શ્રાદ્ધ સંકલ્પથી સમાપન કરું :

હું કુંવારકા નદીની સાક્ષીએ સંકલ્પ કરું છું :
તારી પાછળ

જોગીઓને, વિજોગીઓને ને વિહંગોને
ઓઝોનના વિવરવિહોણું અફાટ અંતરીક્ષ,
શ્વાસને અને પ્રવાસને ગંધકની ગંધ વિનાનો
અનુકૂળ વાયુ

પડવાથી પૂનમ સુધીની રાત્રિઓને,
જ્ઞાનવિજ્ઞાનના યાત્રીઓને
શુકલ પક્ષનો ચિન્મય પ્રકાશ
કલહંસોનાં ટોળાઓને, કમળનાં વૃંદોને ને
તરસ્યા પથિકોને

જળે ઝૂલતાં રમ્ય નિર્મળાં સ્રોવરો
ધેનુઓનાં ધણને ને નવજાત શિશુઓને
અઢાર ભાર ઉદ્ભિજજથી રોમાંચિત હરિત પૃથ્વી
આપીશ :

હું
મારી સદ્ગતિની
કામના કરું છું, મા!

○
છેવટ કેટલીક કડવી(?) વાત : હરીશ મીનાશ્રુની કવિતા આપણી આજની ગુજરાતીમાં નોખી તરી આવે છે એ ખરું, પણ એનીય એક લઢણ બંધાઈ ગઈ છે હવે. કાવ્યરચનાનાં હાથવગાં ઉપકરણો જ વાપર્યા કરવાનું એ પરિણામ છે.

- એમાં સૌ પહેલાં ઝપટે ચડે છે ભાષા. ધિબ્રાંગસુંદરથી શરૂ થયેલું આ ભાષાવૈચિત્ર્યમય શબ્દવિચલન બનારસ ડાયરીમાં કલાસંયમની પાળ તોડી અતિરેકે રેલાઈ ફેલાય જાય છે. પરિણામે શબ્દચાતુરીમાં સર્જકતા દબાઈ જાય છે ને કસબ-કરામતનાં કમનીય કામણ આગળ તરી આવે છે.
- આ બંને બાબતોને લીધે કેટલાંક કાવ્યો-કાવ્યાંશો-કાવ્યપંક્તિઓમાં આયાસી લેખનની લીલી શાહી પાનાં ફેરવતાં આંગળીએ અડકે છે.
- જેવું આયાસી લેખનનું તેવું ફાવટનું – comfort zoneનું. અધ્યાત્મજગત એ હરીશ મીનાશ્રુ માટે પહેલેથી અનુકૂળ પ્રદેશ. એટલે વારેવારે કવિ આગમનિગમની મુસાફરીએ નીકળે છે. એથી આપણને ય બનારસ જોવા મળે છે ક્યારેક ને ક્યારેક પન્નીગલી. એની ગલીકૂચીઓમાં આપણે ભૂલા પડીએ તો ભોગ આપણા ને કોઈ જો વાંધાઅરજી કરે તો એના. પણ ખુદ કવિ એનો ચુકાદો આપવા માંડે ત્યારે કવિના ભોગ. આમ કોઈને ય ભોગ ભોગવ્યા વિના છૂટવા આરો નથી આ ફેરે.
- આ કંઈ ટકોરટપાર નથી. ચેતવણીની વાણી ય નથી. વાંકદેખાનાં વેણ પણ નથી. કવિને હાથ નગરના નકશા પકડાવવાના ન હોય. એને તો મોટા મેદાનમાં ધોડપટિયો રમવા દેવાય. મોકળે મને. એની ધોડના ધોરિયે બનારસ બનતા જાય. લા-મકાં-નો આવો પણ એક અરથ થાય એવું ત્યારે સમજાય.
- તા. ક. : બનારસ ડાયરીના આરંભે મિત્રરનેહવશ કવિ કિતાબ વિશે કંઈક હિસાબ આપે છે. એમાં કેટલાંય કાવ્યોની ખાનગી ખાસિયત, કવિ સ્વયં સ્વહસ્તે પોતાની જાંઘ ઉઘાડી જાહેર કરે છે. એ પછી બનારસ ડાયરી વિશેના બધા ખુલાસા છોટા પડે. માટે ઊંધી ચાલે ચાલવાની આ આપઆવડી રમત અમે રમ્યા. હવે ગાયનો ગોધો ખાતો પીતો છૂટ્ટો....

મહોત્વું – રામ મોરી

ફ્લેમિન્ગો પબ્લિકેશન્સ, અમદાવાદ, ૨૦૧૬.

વિશે

ક્રિસ્ટ દૂધાત

મહોત્વું : ગુજરાતની 'સેકંડ સેક્સ'ની કથની

માત્ર ૨૨ વરસની વયે પોતાનો પહેલો વાર્તાસંગ્રહ લઈને આવતા રામ મોરીનું સ્વાગત કરીએ. સંગ્રહનું પ્રકાશન ફ્લેમિન્ગો પબ્લિકેશન્સે ઘણી જહેમત લઈને કર્યું છે અને શક્તિસિંહ પરમારનું આવરણ પણ વાર્તાઓના હાઈને અનુરૂપ છે. અહીં એકલ-દોકલ સારી કે નબળી વાર્તાઓ લખી છે એમ કહેવાને બદલે આ વાર્તાઓને બહાને સૌરાષ્ટ્રની સ્ત્રીઓ અંગે આખા સમાજે મળીને સહચિંતન કરવા પ્રેરે એવું એક વિધાન કર્યું છે એમ કહેવું પડશે. અલબત્ત, આ બધી વાર્તાઓ છે એટલે એને વાર્તા કળાની રીતે તો મૂલવવી જોઈએ પણ એમાંથી પ્રગટતો સૂર કળાને વટીને આજનાં જીવાતાં જીવન સાથે અને ખાસ કરીને સ્ત્રીઓની જિંદગી સુધી પહોંચે છે.

પહેલાં આ વાર્તાઓને વાર્તા કળાની રીતે નાણી જોઈએ. રામની વાર્તાઓનાં કથાનકો ગ્રામ્ય અને શહેરી એમ બંને પ્રકારનાં છે. આ ચૌદ વાર્તાઓમાંથી એકવીસમું ટીફીન, ગરમાળો, ગુલમહોર, થડકાર, એ તો છે જ એવા, હલ્લો ભાનુમતી – એમ છ વાર્તાઓ શહેરી વાતાવરણની છે. એમાંથી એકવીસમું ટીફીન તો સંગ્રહની ઉત્તમ વાર્તા તરીકે ગણી શકાય એવી. વાર્તા નીતુ નામની કોલેજકન્યા દ્વારા કહેવાઈ છે. પિતાની આવક પર ઘર ચાલે એમ નથી અને નીતુની કોલેજની ફી પણ ભરવાની છે એટલે વધારાની આવક ઊભી કરવા માટે નીતુની મમ્મી ટીફીન રાંધીને વિદ્યાર્થીઓને પહોંચતાં કરે છે. સવાર સાંજ વીસ ટીફીન બનાવવાની રસહીન અને યાંત્રિક ક્રિયાથી તેનું મન બરછટ થઈ જાય છે અને દેખાવે પણ તે લઘરવઘર બની જાય છે. એને આનો કોઈ વાંધો નથી. એનાં વાણી

વર્તનમાંથી સ્ત્રીસહજ ક્રોમળતા દૂર થતી જાય છે. આ ગતિ નીચેની તરફની જ છે. પણ એક દિવસ, ધ્રુવ મજુમદાર નામનો પરચીસ વરસનો યુવાન જે આ શહેરમાં ઈજનેર તરીકે છ માસની તાલીમ લેવા આવ્યો છે અને એણે સાંભળ્યું છે કે નીતુની મમ્મીની રસોઈ અત્યંત સ્વાદિષ્ટ છે એટલે એ ટીફીન બંધાવવા આવ્યો છે. વીસ ટીફીનના ઢસરડા કરીને હાંફી ગયેલી સ્ત્રી એકવીસમા ટીફીન માટે ના કહે એવું જ બને પણ યુવાને રસોઈનાં જે વખાણ કર્યાં અને જે નિખાલસ વર્તન કર્યું અથી એ ના ન કહી શકી. દર મહિને બીલ ચૂકવવા માટે એની મુલાકાતો વખતે પણ એ સાહજિકતાથી વખાણ કરે એ ચેષ્ટાઓથી સ્ત્રીના વ્યક્તિત્વમાં ઝીણા ઝીણા ફેરફારો થવા માંડે છે. વાતવાતમાં ઘાંટાની જગ્યાએ હવે ગીતોની પંક્તિઓનો ગણગણાટ અને સફેદ લટોને ચાહીને જ સફેદ રહેવા દેનારી એ હવે ડાઈ કરાવતી થઈ જાય છે, એનામાં જીવનરસ જાગે છે. પણ એ યુવાનના નિશ્ચિત છ માસ પૂરા થાય છે અને છેલ્લી એક મુલાકાતમાં એ બીલ ચૂકવી, રેસિપીનું એક પુસ્તક ભેટ આપીને જતો રહે છે. અને છ માસ માટે થનગનાટ અનુભવતી એ ફરીથી અગાઉની જેમ રુક્ષ અને નીરસ બની જાય છે. અહીં કથક પોતાની મમ્મીમાં આવેલા બાહ્ય ફેરફાર જોઈ શકે છે, એની મમ્મી તો એવી સભાન પણ નથી. એ તો પોતાનું નવપલ્લવિત જીવન જીવવામાં મશગૂલ છે. પણ વાયક એ સ્ત્રીના અંદરના તેમ જ બહારના ભાવો અનુભવી શકે છે. જેમાં એક પુરુષ હોય અને એક સ્ત્રી હોય અને બંને વચ્ચે લાગણીઓનો એકરાર થયો હોય અને જીવનના એ તબક્કે પ્રસન્નતા વ્યાપેલી હોય કે વાર્તામાં સંઘર્ષ ઊભો કરવા માટે ત્રીજું પાત્ર પ્રણયત્રિકોણ રચે એવી વારંવાર લખાઈને અસર ગુમાવી ચુકેલી આ પ્રેમકથા નથી. પણ છે તો પ્રેમકથા જ. માની અને દીકરીની બંનેની સમાંતર ચાલતી પ્રેમકથા. જેમાં દીકરીનું એ યુવાન તરફનું આકર્ષણ છૂપું પણ સભાન અને વયસહજ છે. પણ માનું આકર્ષણ પોતાની જાતથી પણ અભાન સામાજિક દૃષ્ટિએ નામ પાડીને ઓળખાવવું અશક્ય છે. પણ એ છે. એક દિવસ એ અશક્ય સંબંધ પૂરો થઈ જાય છે ત્યારે એ સ્ત્રીનો એક અંશ હંમેશને માટે મરી જાય છે હવે બીજી કોઈ વ્યક્તિનો સહારો લઈને એને પુનર્જીવિત નહીં કરી શકાય. દીકરીના

કિસ્સામાં એ શક્ય છે પણ માના કિસ્સામાં નહીં. વાયક તરીકે આપણે પણ એની કરુણતા અને ટીસ અનુભવીએ છીએ. હિન્દી ફિલ્મના ચાહકોને અહીં ‘લંચબોક્સ’ (ઈઁસ૦ ૨૦૧૩) નામની ફિલ્મ જરૂર યાદ આવે. પણ રામની આ વાર્તા ફિલ્મ પહેલાં લખાઈ હતી એ હકીકત છે.

આ સમૂહની બીજી વાર્તા છે હવડ. અહીં વિદિશા નામની એક કૉલેજિયન યુવતી પ્રેમના આવેશમાં પોતાનાથી ઓછું ભણેલા પરભાષી પાણીપુરીવાળા સાથે ભાગીને તેની ગંદી ચાલીમાં રહેવા આવી છે. પાણીપુરીના એક સમયે ચટાકેદાર લાગતા સ્વાદની પાછળ છુપાયેલી હવડ વાસ અને પુંસક જણાતા પાણીપુરીવાળાની પોકળતા જ્યારે તે જાણી જાય છે ત્યારે ઘણું મોડું થઈ ગયું હોય છે. એ દારૂડિયાઓ અને દેહનો વેપાર કરનારી સ્ત્રીઓની પડોશમાં રહેવા મજબૂર બને છે. આ વાતાવરણમાં પ્રેમ પણ તેની સુગંધ ગુમાવીને હવડ થઈ ગયો છે. વાયકને વિદિશાની ન છૂટી શકાય તેવી ગુંગળામણભરી પરિસ્થિતિનો અનુભવ કરાવવામાં લેખક સફળ રહ્યા છે. આ સિવાયની વાર્તાઓમાં ગરમાળોમાં પરણેલા પુરુષના પ્રેમમાં સંબંધોની બંધ ગલીમાં અટવાઈ ગયેલી યુવતીની કથા છે તો થડકારમાં જેનો ચહેરો કરોળિયા નીકળવાથી અનાકર્ષક થઈ ગયો છે જેને કારણે લગ્નની સંભાવના ન રહી હોવાથી હતાશા અનુભવે છે એવી યુવતીની વાત છે. આ બન્ને કથાનક અગાઉ ઘણી ગુજરાતી વાર્તાઓમાં યોજાયાં છે અને અહીં લેખક એમાં કોઈ સંકુલતા લાવી શક્યા નથી. એ તો છે જ એવા એ વાર્તામાં, પોતે પરણીને આવી છે એ ઘરમાં પોતાના શ્યામ રંગને લઈને પોતાના પતિને અને સાસરિયાંને ન ગમતી હોવાનું અનુભવતી યુવતીના સુખદ ભ્રમનિરસનની કથા છે. ‘હલ્લો ભાનુમતી’માં પતિના અવસાન બાદ પોતાના યુવાન દીકરા અને વહુઓ માટે પોતે બોજારૂપ બની ગઈ હોવાનું અનુભવતી એક આદેડ સ્ત્રીના સુખદ ભ્રમનિરસનની કથા છે. અહીં બન્ને વાર્તાઓમાં ભ્રમનિરસન થયા પહેલાં કે પછી બન્ને વાર્તાઓનાં પાત્રો કોઈ સંકુલ માનસિકતામાં મુકાતાં નથી. આ ચારેય વાર્તાઓમાં ઘટના ફક્ત ઘટના બનીને રહી જાય છે. ભાવકને પાત્રોનો સંઘર્ષ કે દુઃખ વાસ્તવિક લાગતા હોવા છતાં એમાંથી કોઈ કલાકીય અનુભવ કે માનવજીવનનું કોઈ સત્ય નીપજતું જણાતું નથી.

તો મહોતું, બળતરા, નાથી, સારા દિ', પોપડી, વાવ, ઠેસ અને બાજુ - અ વાર્તાઓ ગ્રામ પરિવેશની છે. તેમાં આ લખનારના મતે વાવ અને સારા દિ' નખશિખ વાર્તા બને છે. ગ્રામપરિવેશની વાર્તાઓમાં ફેન્ટસીનો ઉપયોગ ખાસ જોવા મળતો નથી. પણ વાવમાં રજૂ થયેલી વાસ્તવિકતા એટલી કદરૂપી છે કે તેનો વ્યાવહારિક ઉકેલ શક્ય નથી. એટલે મંજુ છેલ્લે વાસ્તવિકતાના અસહ્ય દબાણમાંથી અગાઉ વાવમાં આપઘાત કરીને છૂટી ગયેલી દુઃખિયારીઓને વાવના કાલ્પનિક અજવાસમાં સ્ત્રીસહજ નાનાવિધ ક્રિયાઓ કરતી જુએ છે અને બહાર ઊભી ઊભી એ પોતાને પણ અંદરના સમૂહની એક સભ્ય તરીકે જુએ છે. ઉપરની દુનિયામાં જે નહોતી માણી શકી તે કલબલાટ અને રાસ-ગરબા એ નીચે વાવના આધિભૌતિક અજવાળામાં કરી રહી છે. તો સારા દિ' માં કોઈ નિશ્ચિત ઘટના નથી બનતી પણ ગીતા નામની એક યુવાન સગર્ભા વહુના ચોવીસ કલાકની રોજિંદી ઘટમાળનું વર્ણન છે. સગર્ભા હોવાને કારણે અવસ્થાસહજ ગળ્યું અને ખાટું ખાવાના એને કોડ જાગે છે. એની જેઠાણીઓના આવા દોહદ એણે જેઠ દ્વારા પૂરા થતા જોયા છે પણ પોતાનો પતિ કામ-ધંધા વગરનો અને ક્રિકેટની રાત્રિ-મેચો રમીને ઝઘડા વહોર્યાં કરવાનો આદી છે. પોતે જે અંશ પત્નીમાં રોપ્યો છે એ અંકુરિત થાય એની કાળજી રાખવાની સમજણ એનામાં નથી. એટલે પત્ની રસોડામાંથી ચોરીને સુખડી કે શીરાના વિકલ્પે ખાંડ લઈ જઈને રાત્રે દાણો દાણો મમળાવે કે દિવસે ખેતરે કપાસ વીણવા દરમ્યાન કૂવા પર ઝળુંબતી ખાટી આંબલી ખાઈને દોહદ પૂરા કરે છે. આમ ઘર અને પતિથી ઉવેખાયેલી પરિણીતાની વિશિષ્ટ માનસિક પરિસ્થિતિનું હૃદયંગમ આલેખન અહીં મળે છે. આ વાર્તામાં કોઈ ચોક્કસ અંત એટલા માટે નથી કે કોઈ ચમત્કારિક વળાંક વાર્તાની વિશ્વનીયતા ઘટાડી દે. નાથી વાર્તામાં બરછટ સ્વભાવને લીધે ન ગમતા કુઈના દીકરા સાથે નાથીનું વેવિશાળ થયું છે અને વાર્તામાં મેળાને બહાને એ નાથીને મળવા બોલાવે છે અને બળજબરીથી શરીરસંબંધ બાંધવાનો આગ્રહ રાખે છે. નાથી એમાંથી છટકીને જાય છે પણ બદલામાં પોતાના થનારા પતિનો માર ખાય છે. આ સંબંધમાંથી છૂટવાનો કોઈ રસ્તો નથી એમ

પોતાની માની જુદીજુદી ચેષ્ટાઓ અને વાતોથી જાણ્યા પછી ભાંગી પડતાં મા અને દીકરીની સ્થિતિ હૃદયદ્રાવક છે. વાર્તાકારે ગોપિત રાખ્યું છે કે માનું જીવન પણ આવાં સમાધાનોની હારમાળા જ છે, તે આ વાર્તાના અંતને વધારે કરુણ બનાવે છે.

આ સિવાયની વાર્તાઓમાં મહોતુંમાં ઉચ્ચ વર્ણની સ્ત્રીઓ કરતાં ભટકતા વર્ણની સ્ત્રીઓ વધુ સ્વાભિમાની જિંદગી જીવે છે એ વાત બન્ને વર્ણની સ્ત્રીઓની સહોપસ્થિતિથી બતાવ્યા બાદ વાર્તાનું છેલ્લું વાક્ય સપાટ હોવાને કારણે વાર્તા સાવ મુખર બની બેસે છે. બળતરા વાર્તામાં પણ સ્ત્રીઓની દારુણ પરિસ્થિતિઓના વર્ણન પછી, બળીને મરી ગયેલી સ્ત્રી છૂટી ગઈ, તેવું સમીકરણ વાર્તાના અંતને બોલકો બનાવી દે છે. લેખકે ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તાઓનું ઠીકઠીક વાચન કર્યું હોવા છતાં અહીં છેલ્લે કાબૂ ગુમાવી દે છે. અહીં અંત નહિ પણ અંતે આવતાં સપાટ બયાનો અને સાદાં સમીકરણો ગોઠવી આપવાની એમની ઉતાવળ વાર્તાની કલાત્મકતાને ઘટાડી દે છે. એક વાર વાર્તાની ઘટનાની વરવી વાસ્તવિકતામાંથી પસાર થઈને ચકાચોંધ થયેલા વાચકના મનમાં ઘટનાનો ગાળ આછરે પછી એની તરસ કલાનાં નીતર્યાં જળની રહે છે જે આ વાર્તાઓમાં સંતોષાતી નથી. તો પોપડીમાં બહેનપણીઓ દ્વારા નવવધૂને લગ્નની પહેલી રાતે શરીરસંબંધ બાંધતી વેળા કેવા આક્રમક પ્રતિભાવ આપવા તેની સલાહનો થોડો વહેલો અમલ કરાતાં પતિ તેને ધુત્કારી કાઢે તેનું વર્ણન છે પણ આ પરિસ્થિતિ કરુણ હોવા છતાં કોઈ કોઈ વાચકના મનમાં રમૂજ પણ પેદા કરે એમ હોવાથી એટલે અંશે વાર્તા નબળી બની જાય છે. આવો અહેતુક ઉત્પન્ન થતો દ્વિભાવ લેખકના પક્ષે જે રચના કરી રહ્યો છે તેની રચનાપ્રક્રિયા પર તેની ચુસ્ત પકડ નથી તેમ બતાવે છે. ઠેસ વાર્તામાં કામેચ્છાથી બેકાબૂ બનેલી એક છોકરી છેવટે વાસણને કલાઈ કરતા ભટકતી જાતિના છોકરા સાથે નાસી જઈને કુટુંબની આબરૂના ધજાગરા ઉડાડતી જાય છે તેનું વર્ણન છે. અહીં પણ ઘટના સ્થૂળ સ્તરે રહી જતી હોવાથી વાર્તા બનતી નથી. બાજુ વાર્તામાં બાજુબંધ પહેરવા અને કાયમી ધોરણે એને પોતાનો કરવા માટે વેલણ ધરાવતી છોકરી લગ્ન પછી માગીને લાવેલું એ ઘરેણું પાછું આપી દેવું પડે

તેના આઘાતમાં પોતે બાજુ પહેર્યો જ છે એવા ખ્યાલમાં રાચે છે તેવી ઘટના સ્થૂળ સ્તરે રહી જતી હોવાથી વાર્તાના ઘાટને પામતી નથી.

આમ પહેલા સંગ્રહમાં ચૌદમાંથી ચાર વાર્તાઓ ટકોરાબંધ હોય એ મોટી સફળતા કહેવાય. અહીં કોઈ અપવાદ વગર બધી વાર્તાઓ સ્ત્રીના જુદાજુદા મનોભાવોને વ્યક્ત કરે છે એ મોટા આશ્ચર્યની વાત છે. સ્ત્રીસર્જકો પણ આટલી વાર્તા લખે તો સ્વાભાવિકપણે બે-ચાર વાર્તાઓ તો પુરુષકેન્દ્રી લખે ત્યારે આ લેખકનું સ્ત્રીકેન્દ્રી વલણ આપણા વાર્તાવિશ્વની એક અનન્ય ઘટના છે. એટલું જ નહીં પણ સ્ત્રીની વિવિધ શારીરિક પ્રક્રિયાઓને પણ એ તંતોતંત વ્યક્ત કરી શક્યા છે એ પણ એક નવાઈની વાત છે. સારા દિમાં નાવિકાની સગર્ભાવસ્થાની દોહદ ન સંતોષાતાં આકળવિકળ સ્થિતિનું વર્ણન જુઓ:

"પેટમાં કાંઈ કેટલીય નહીં ઉકેલાયેલી ગૂંચ ઉભરાતી હતી. ગાલ અંદરથી ખેંચાતા હતા. દુંટી હેઠે ખંજવાળય બહુ જ આવતી હતી. અંદર તો જાણે એક કોરી આગ ભડક્યા કરતી હતી." (પૃ. ૬૪)

નાથી વાર્તામાં અંધારું થયા બાદ શૈય માટે ગયેલી બન્ને બહેનપણીઓની કુદરતી ક્રિયાઓનું વર્ણન :

"મેં ચપ્પલ પેર્યા ને દુપટ્ટો માથે ઓઢ્યો અને અમી બેય અંધારાને ઓગાળત્યું હેલવી શેરીમાંથી નદી કાંઠે કાંટ્યમાં પોગી ગ્યું. બાવળની વાંડે ડોલસા મેલ્યા ને શાંતિથી બેઠ્યું. થોડી વારે ગોઠણ પર આંગળી દબાવતા મેં કીધું, 'નાથી, તારે વેકિશન કારે ખૂલી જાવાનું?' ઈ બેઠી હતી ન્યાંથી ઉભડક બેઠાંબેઠાં જગ્યા બદલાવતી ક્યે' દહમાના રીસલ્ટ આવતે મહિને આવી જાવાના...." (પૃ. ૪૬)

તો પોપડીમાં લગ્નોન્મુખ યુવતીને એની બધી બહેનપણીઓ એક પછી એક પોતાની પહેલી રાતના આછા કરુણ અનુભવોને હાસ્યનો પુટ આપીને સવા એક પાના સુધી વર્ણવે છે એ બધા સંવાદો અત્યંત વાસ્તવિક થયા છે.

આમ તો રામ મોરી નામના એક યુવાન ગુજરાતી વાર્તાકારના પહેલા વાર્તાસંગ્રહનું અવલોકન અહીં પૂરું થયું ગણાય પણ આ વાર્તાઓ વાર્તાબહારની પણ થોડી ચર્ચા

માગી લે છે. નિર્ભયા કાંડ કે એવા બીજા સમાચારો વાંચીએ ત્યારે આપણે મનોમન આશ્વાસન લઈએ છીએ કે હા, આ બધું ભારતમાં ભલે બની રહ્યું હોય પણ આપણું ગુજરાત તો સ્ત્રીઓ માટે સલામત છે. આ માન્યતાના પક્ષે આપણે નવરાત્રીમાં અમારી બહેન-દીકરીઓ બબ્બે વાગ્યા સુધી સ્કુટી પર એકલી ફરી શકે છે એવી દલીલો પણ રજૂ કરીએ છીએ. પણ રામની વાર્તાઓ એક અલગ ગુજરાતની છબી રજૂ કરે છે. આ બધી ગુજરાતી નારીઓ હજી પણ સેકંડ સેક્સ કે એની નીચેનાં સ્તરે જીવવાં મજબૂર હોય તેવી સ્ત્રીઓ છે. અહીં સાસરે દુઃખી દીકરીને આશરો આપવાનો ઇન્કાર કરતા બાપ છે. રોજ ઢોરમાર સહન કરતી પરિણીત પુત્રીને એના નસીબને આશરે છોડીને અગ્નિસ્નાન કરવા મજબૂર કરતાં મા-બાપ છે, પુરુષાતનના ખ્યાલમાં રાચતા હોવાથી, વાગ્દત્તા સાથે પરણ્યા પહેલાં શરીરસંબંધ બાંધવા માગતા યુવાનો છે જે ઇન્કારના બદલામાં માર અને લગ્ન પછી જોઈ લેવાની ધમકી આપતાં અચકાતા નથી. અહીં આધેડ વયની સ્ત્રીઓ પણ લગ્નજીવનમાં પતિની કામેચ્છાને તાબે ન થાય તો એને માર પડે છે. ઘેરઘારાની અંદર પતિના મારના સોળ છુપાવીને ફરતી સ્ત્રીઓ છે તો લગ્નની પહેલી રાતે પતિના પશુબળની આગળ હાંફી જવાથી કાયમને માટે ઉપાલંબો અને મારઝૂડનો ભોગ બનતી સ્ત્રીઓ એ વાર્તાનાં પાત્રો જ નહીં પણ આપણી આસપાસ ફરતાં જીવતા જાગતાં નારી અસ્તિત્વો છે એનો ઇન્કાર થઈ શકે તેમ નથી. દીકરી વહાલનો દરિયોની અભૂતપૂર્વ પ્રકાશકીય સફળતાનો ઉપાલંબ કરીને રામની નાથી, હરસુડી, ગીતા, રૂપા, પુરીમા, મંજુ અને એવી અનેક નામી-અનામી સ્ત્રીઓ વાવમાં જઈ બેઠી છે. રામની વાર્તામાં કળામાં જે થોડી ઘણી કયાશ છે એને તો એ બીજા કે ત્રીજા વાર્તાસંગ્રહ સુધી પહોંચતાં તે સુધારી લેશે પણ ત્યાં સુધીમાં આપણે બધાં વાવમાં જ પોતાને સલામત સમજનારી આ સ્ત્રીઓને વાવમાંથી ભૂલો પડ ભગવાનની ભૂમિમાં, સહજ માર્ગ આપીને સહીસલામત બહાર લાવી શકીશું? કદાચ...

□

પોલિટેકનિક - મહેન્દ્રસિંહ પરમાર

લૂર પ્રકાશન, ભાવનગર, ૨૦૧૬

વિશે

ધીરેન્દ્ર મહેતા

નિસપત - વાસ્તવ સાથે, સર્જકતા સાથે

મહેન્દ્રસિંહ પરમારના આ પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહમાં પંદરેક વરસના ગાળામાં લખાયેલી દસ વાર્તા છે. ગ્રંથનામસૂચક વાર્તા પોલિટેકનિક અને બીજી બે વાર્તા હવે કઈ પોલિટેકનિક?... અને ઊડણચરકલડીમાં એક જ વિષયનું નિરૂપણ છે, પહેલી વાર્તામાં બીજીનું અને ત્રીજીમાં બીજીનું અનુસંધાન પણ છે. ત્રણેય વાર્તામાં વસ્તુ અને પરિસ્થિતિ અને પાત્રસૃષ્ટિ પણ એક જ છે. આથી એ ત્રણ રચનાને એક વાર્તારૂપે જોઈ શકાય તેમ છે પરંતુ લેખકને એમ અભિપ્રેત છે કે ત્રણે રચના સ્વતંત્ર-સ્વાયત્તરૂપે જોવાય. એ દષ્ટિએ જોતાં પહેલી વાર્તાને અંતે એક વિરામ આવે છે, બીજી વાર્તામાં સત્તા સામેનો સંઘર્ષ અને નઘરોળ શાસન સામે અનુભવાતી ભોંઠપને નિરૂપતું વસ્તુ છે અને ત્રીજી વાર્તામાં આ પરિસ્થિતિએ જન્માવેલી અસરની અભિવ્યક્તિ છે. ત્રણે કૃતિઓને સંકલિત રૂપે જોતાં આ પ્રકારની વસ્તુયોજના જોવા મળે છે. આ રીતનો પ્રયોગ રઘુવીર ચૌધરીએ આનાથી વિસ્તૃત ફલક પર તેડાગરમાં કર્યો હતો. લેખકે પ્રાસ્તાવિકમાં જણાવ્યું છે તેમ એમનો પ્રયત્ન Collective experienceને Individual experienceમાં - સામૂહિક અનુભવને વૈયક્તિક અનુભવમાં નાણી જોવાનો છે. વસ્તુતઃ વાર્તાના આરંભે સંકેત અપાયો છે તે પ્રમાણે જીવીનો અનુભવ ડેલાની સૌ કન્યાનો અનુભવ છે, એ રીતે એમાં વૈયક્તિકતા નથી, સામૂહિકતાનો જ અંશ છે.

પ્રકારની રીતે આ ત્રણે વાર્તાઓ 'સમસ્યાકથાઓ' છે. અંગત શૌચાલયના અભાવે કુદરતી જરૂરિયાત સંતોષવાનો - ખાસ કરીને મહિલાઓને વેઠવી પડતી હાડમારી અને ગરિમાભંગનો - પ્રશ્ન આ વાર્તાઓનો વિષય છે. આ

સંદર્ભમાં કોઈ એમાં 'નારીવાદી' વલણ પણ જોઈ શકે. આ ક્ષોભજનક સમસ્યાને લેખકે એકદમ સપાટી પર મૂકી આપી છે. એની એકેએક બાજુને લક્ષમાં લઈને તથા વસ્તુમાં એનો કુશળતાભરે વિનિયોગ કરીને એના વાસ્તવને નક્કર રૂપ આપ્યું છે. વાર્તાસૃષ્ટિમાં આવતા ઇતરજનોના પ્રતિભાવો પણ એમાં ગૂંથાયા છે. આ આખા ગોઠમાં લેખકની જાણકારી અને સજ્જતા દેખાય છે. એ રીતે વાર્તાઓ પ્રસ્તુત સમસ્યા પરત્વે જાગૃતિ પ્રેરવામાં ફાળો આપે છે - જેમ લેખકે નિવેદનમાં જેનો નિર્દેશ કર્યો છે એ વિદ્યાબાલનની 'અવેરનેસ એડ' અને 'ઘરમાં શૌચાલય નહીં તો ઉમેદવારી નહીંની સરકારી જાહેરાતો' આપે છે, અને સમસ્યાની રસપ્રદ રજૂઆત કરે છે; પરંતુ "અવારનવાર 'કામ પતાવવા' નીકળતી ડબલાંબદ્ધ બહેનોને જોઈને ઘણી વાર હૃદયમાં બાકોરાં પડતાં" એવી વાર્તાસર્જનની પ્રેરક ક્ષણ સાંપડી હોવાનું લેખકે નોંધ્યું છે એવાં બાકોરાં પાડતી તીક્ષ્ણ ક્ષણની શોધમાં નીકળેલો ભાવક વ્યંગવિનોદ માણીને પાછો આવે છે. એ વ્યંગવિનોદ પણ ક્યારેક તો નકરી ગમ્મત, ટીખળ કે ઠેકડીના સ્તરે પહોંચે છે - બાયુ પરત્વે પણ. છેક ધૂમકેતુએ ટૂંકીવાર્તા પાસે જે 'ચોટ'ની અપેક્ષા રાખેલી એ અપેક્ષા આજના સહૃદયમાં પણ ટકી રહી છે તે ભૂલવા જેવું નથી, એમ કહેવાનું મન થાય છે. હિમાંશી શેલતની કંઈક અલગ ઈંગિત કરતી પરંતુ આ જ સમસ્યાને લક્ષમાં લેતી વાર્તા બારણુંનો અંત આ સંદર્ભમાં યાદ આવે છે. (એની નાવિકાનું નામ પણ સવલી છે). એ વાર્તા 'સમસ્યા'ની પ્રસ્તુતિથી આગળ વધે છે અને ભાવકને એક સચોટ ક્ષણ આગળ મૂકી આપે છે.

ભાષાશૈલી, એ આ વાર્તાઓનો સૌથી વિશેષ રસપ્રદ અંશ છે. પ્રદેશવિશેષની બોલચાલની લાક્ષણિક લઘણોનો એમાં સૂઝપૂર્વક થયેલો ઉપયોગ, સર્જનાત્મક કૃતિમાં ભાષા અને શૈલી કેવાં સંલગ્ન હોય છે તેનો ખયાલ આપે છે, જેમ આ પહેલાં કિરીટ દૂધાત અને માય ડિયર જયુની વાર્તાઓએ આપ્યો હતો. આમ તો એનું પગેરું મધુ રાયની વાર્તાઓ સુધી જાય.

આની સાથે સંકળાયેલો મુદ્દો કથનકેન્દ્રનો પણ છે. અહીં પ્રયુક્ત ભાષાશૈલીનું સ્વરૂપ 'કથન'નું છે, 'લેખન'નું

નહીં. પણ કોણ છે આ કથાઓનો કથક? રૂઢ રીતિએ કહેવું હોય તો સર્વજ્ઞ કથક... હા, એ સર્વજ્ઞ વ્યક્તિ લેખક પોતે તો નથી. હા, એ છે આ 'ડેલા'નું જ જણ, એટલું નક્કી. એની બોલણ એ કહી આપે છે. બીજું, એ પુરુષ છે, એ પણ ચોક્કસ. 'બાયુ'ની આ આખી પ્રવૃત્તિને, એ જે હળવાશથી રજૂ કરે છે એનું કારણ આ જ હશે? હશે. 'ડેલા'વાસીઓનાં માનસ, રીતભાત, અરસપરસ સંબંધ, બધાં વિશે અંદરબહારનું બધું એ જાણે છે.

વ્યંગવિનોદ આ વાર્તાઓમાં યોજાયેલી મુખ્ય પ્રયુક્તિ છે. આસપાસ બનતી ઘટનાઓમાંથી પસંદ કરીને લેખક આ પ્રયુક્તિને કામે લગાડે છે. ઇન્ટેલક્યૂઅલ ઇંદુભાઈ અને એમ. પી. અજમેરા સાદાનત આ રીતિએ રચાયેલી કૃતિઓ છે. ઇન્ટેલક્યૂઅલ ઇંદુભાઈમાં કૃતિને અંતે પ્રાપ્ત થતા સંકેત ઉપરાંત નિવેદનમાં કરેલી સ્પષ્ટતા મુજબ આ ઇંદુભાઈ બીજું કોઈ નહીં, લેખક સ્વયં. કૃતિમાં આ રીતે પ્રગટ થઈને કથક પર લેખકનું પ્રક્ષેપણ વાર્તાના હિતમાં છે કે કેમ, તે વિચારી લેવા જેવો પ્રશ્ન છે.

વંધ્ય બૌદ્ધિકતા કે ઉદ્ભ્રાન્તિમાં પરિણમતી અક્ષમ સંવેદનશીલતાને પત્રમાં મૂર્ત કરવા માટેનો આ ઉદ્યમ ખરેખર તો જે ઘટનાસંદર્ભ લેખકે પસંદ કર્યો છે તેને લક્ષમાં લેતાં કરુણનો અનુભવ કરાવે તો આસ્વાદ્ય નીવડે.

આ બન્ને વાર્તાની જેમ ઈસકી માકા સુંદરજીના કેન્દ્રમાં પણ છે ચરિત્ર - ભરત હજામ. વાચાળતા આ વર્ગનું પરાપૂર્વ લક્ષણ છે, જેનો લાભ અહીં લેવાયો છે. ઉપરાંત, એના ક્રિયાકલાપોના જીવંત આલેખનમાં વાર્તાલેખકમાં અપેક્ષિત નિરીક્ષણવૃત્તિ પણ સક્રિયા રહેલી છે. આ ઘટકો કૃતિને ચરિત્રનિબંધની લગોલગ પહોંચાડે છે. નોંધપાત્ર બાબત એ પણ છે કે ઇંદુભાઈ અને અજમેરાનું ચરિત્ર કંઈક અતિરંજિત થઈ જાય છે. અહીં એમ થતાંથતાંમાં બચી જવાયું છે. વળી ત્યાં, લેખકે પોતે પ્રસ્તાવનામાં નોંધ્યું છે તેમ, વાચકોને વસ્તુસામગ્રીએ વિશેષ આકર્ષ્યા હતા એટલે ચરિત્રને એની આડશ ઊભી થતી હતી, અહીં સાંપ્રત પરિસ્થિતિને લગતા જે કંઈ નિર્દેશ મળે છે તે ભરતની પ્રતિક્રિારૂપે મળે છે, અને તે પણ એનાં પ્રકૃતિગત લક્ષણોથી રંગાઈને, એટલે એ વાચકને પાત્રના આંતરજગતની બહાર ખેંચી જતા નથી. આ રીતે ટેકનિક

વાર્તાને મદદ કરે છે, બલકે ઉગારી લે છે.

વાર્તાનું કથનકેન્દ્ર પ્રથમ પુરુષ જ છે - વાર્તાનું પાત્ર કહો કે લેખક જ્યારે ભરતના મુખે આત્મવૃત્તાંત કહેવાય છે ત્યારે આ કથક, શ્રોતા બની જાય છે. પરંતુ લેખક જેને 'બીજા પુરુષનું કથનકેન્દ્ર પ્રથમ પુરુષની સાથે ગૂંથવાનો પ્રયત્ન' કહે છે એવું કશું અહીં જણાતું નથી. બરાબર છે; ટેકનિક વિશેના શાસ્ત્રીય જ્ઞાન કરતાં કૃતિમાં તેના પ્રયોગની વાત વધારે મહત્ત્વની છે. અત્યારનું વિવેચન જેને 'આંતર કૃતિત્વ' કહે છે તેને લગતો આ મુદ્દો છે.

વાર્તામાં જે સ્પર્શી જાય છે તે ક્ષણ આ રહી - "જવાનની વવને સંદેશો આપવાનું કીધું તો કે 'અપના ખ્યાલ રખના!' આપણને સાહેબ 'ટચ' કરી ગઈ બાઈ. હું ફોજમાં હોઉં ને મનેય કો'ક આવું કે' તો કેવો જલસો પડે સાહેબા!" (પૃ૦ ૩૨)

આ ક્ષણનો છેક સુધીનો સંચાર કૃતિમાં કળી શકાય છે, એટલું જ નહીં કૃતિમાં એ નિર્ણાયક ક્ષણ બનીને આવે છે અને ફોજમાં ભરતી થવા માટે શારીરિક યોગ્યતાની પરીક્ષા આપવા ગયેલા ભરતને અણીની પળે ચલિત કરે છે -

"મારે ગામ મારી વવ - આ ચા દઈને ગઈ ને ઈ વાયડીની, ઈ દેખાણી! ટીવીમાં મને કે'તી : 'અપના ખ્યાલ રખના' હું તો સાહેબ એમાં જ ખોવાઈ ગ્યો તો"

(પૃ૦ ૩૭)

આ સૂક્ષ્મ લાગણી સ્થૂળ લાગણીને અવગણતી નથી, આ યથાર્થપ્રેમી લેખકે એ પણ ધ્યાનમાં રાખ્યું છે.

આ વાર્તાઓમાં થયેલા વ્યક્તિમાનસના નિરૂપણમાં લોકમાનસનો પરિચય પણ મળી રહે છે. ઇન્ટેલક્યૂઅલ ઇંદુભાઈ, ઈસકી માકા સુંદરજી અને આઈ. એસ. આઈ.નો હાથ જેવી વાર્તાઓ વાંચતાં જણાય છે કે વાર્તાને રસમય બનાવવા માટે કુતૂહલ, ચમત્કૃતિ જેવાં પરંપરાગત તત્ત્વોના ઉપયોગનો પણ લેખકને વાંધો નથી. વિનોદપ્રીતિ લેખકને આઈ.એસ.આઈ.નો હાથ જેવી વાર્તામાં ભાષાકીય રમત માટે પણ પ્રેરે છે. લેખકની સમાજચિકિત્સક દૃષ્ટિ આ કૃતિમાં વાર્તાસ્વરૂપને એક માધ્યમ લેખે ખપમાં લેતી હોય એમ જણાય છે.

આસપાસના જગતનાં પરિબળો સાથેના સામૂહિક સંઘર્ષની જેમ આંતરિક વૈયક્તિક સંઘર્ષ પણ આ વાર્તાઓમાં

આલેખનવિષયરૂપે દેખાય છે. સાહેબની શોકસભામાં અખિલેશકુમારના ચેતન-અચેતન વચ્ચેની લડાઈ છે, એ વાતની ખબર તો છેક છેલ્લે પડે છે. વાર્તાનો અંત એ રીતે ચમત્કૃતિપૂર્ણ બને છે. એને બદલે વાર્તાનો આરંભ, એ ચમત્કૃતિથી લોભાયા વિના, આ બિંદુએથી થયો હોત તો? ટૂંકીવાર્તામાં આરંભ-અંત કેટલા અગત્યના ઘટક છે! કથક લેખે અહીં અખિલેશકુમાર ચેતનમન છે. કથક લેખે એ ‘સર્વજ્ઞ’ છે, પણ એ આપણને નહિ, માત્ર અખિલેશકુમારને – એના અચેતનને ઉદ્દેશીને વાત કરે છે. એ રીતે દ્વિતીય પુરુષ એમાં પ્રયોજાય છે. વસ્તુસામગ્રી પણ એની એ જ છે. આમ, આ વાર્તા પણ ચરિત્રકેન્દ્રી છે પરંતુ ઈસકી માકા સુંદરજીમાં કથકનું જે તાટસ્થ્ય છે તે અહીં પ્રયુક્ત કથનરીતિમાં સ્વાભાવિક રીતે જ નથી. મનોવિશ્લેષણ છે, વાચકને એવા વિશ્લેષણ માટેના એક કિસ્સાની પ્રાપ્તિ થાય છે.

ઉપલક દષ્ટિએ જોશે એ વાચક ‘પોસ્ટ કાર્ડ જેટલી (જ) વાર્તા’ને પણ ‘સમસ્યાકથા’ કહેશે. શી છે સમસ્યા? કોમી વૈમનસ્ય જેવી સમસ્યા લેખકનાં પાત્રોનો કેડો મૂકતી નથી, વડલા નીચે બેસતો બૂટપોલિશવાળો ઇકબાલ એ રીતે જ ઝબકે છે પણ મુખ્યત્વે તો બહુરાષ્ટ્રીય પ્રતિષ્ઠાનો, તેમાં થતો વીજાણુ માધ્યમોનો તથા વ્યવસાયિક અંગ્રેજી ભાષાસ્વરૂપનો પ્રબલ વિપુલ ઉપયોગ, ગુજરાતી ભાષા અને સંસ્કારો પર તેની અસરો, એથી ઉપસ્થિત થતા પ્રત્યાયનના પ્રશ્નો, આવા આવા મુદ્દા એકદમ આગળ તરી આવે છે. એના નિરૂપણમાં લેખક ભારે ચપળતાથી ભાષાને બે જુદા જુદા સ્તરે હેરવેફેરવે છે. એવી જ રીતે ટપાલપેટીનું ગુમ થઈ જવું, એ કારણે રવાના ન થઈ શકેલા પોસ્ટકાર્ડની થાપી જડવી, જેવા પ્રસંગસંદર્ભો વસ્તુના તંતુએ તંતુની તાર્કિક ગૂંથણી કરે છે. લેખકની નજર સામ્રાટમાં ક્યાં ક્યાં ફરી વળે છે, એ વિચાર મુગ્ધ પણ કરે છે, જેમ કૃતિની કૌતુકરાગી બાહ્ય આકૃતિ કરે છે.

પરંતુ, હકીકતે, આ ‘પોસ્ટકાર્ડની જેટલી જ વાર્તા’ ક્યાં છે? આમાં તો અનેક પોસ્ટકાર્ડનો ઉપયોગ થયેલો છે, ઉપરાંત બ્લોગ વગેરે પણ છે, જે વસ્તુપટને વિસ્તારે છે. કોઈને એમ પણ થાય કે પોસ્ટકાર્ડ મૂળ સ્વરૂપે છાપ્યાં તો આ વીજાણુવાચના કેમ નહીં? વસ્તુતઃ કૃતિમાં આ બધાં

તત્ત્વોનું પોતપોતાની રીતે મહત્ત્વ છે પરંતુ કૃતિનાં રસસ્થાનો આ નથી, જુદાં છે. ક્યાં છે?

ચિત્રાંગ અને તેના મિત્રોને ‘પોસ્ટકાર્ડ-લેખકનું લખાણ ‘ઇમ્પ્રેસ’ કરે છે, એ ‘અજાણ્યો જ નથી લાગતો. એની પેઇન... બહુ જ ટય કરે છે.’ એને ‘શેર’ કરવાથી સારું લાગે છે, કૃતિનું ઉપેય આ છે. પેલી સમસ્યા એમાં ઓગળી જાય છે, બચે છે આ સંવેદનક્ષણ. વાર્તામાં ટેકનિકની કારીગરીનું નહિ, કામગીરીનું મહત્ત્વ છે. આ પણ ચરિત્રકેન્દ્રી કૃતિ છે. પોસ્ટકાર્ડ-લેખકનું સંવેદનશીલ વ્યક્તિત્વ પ્રભાવક અને સ્વાભાવિક રીતે ઊપસે છે. (આ ‘રખડુનો કાગળ’ના લેખકની વાર્તા છે!)

સામ્રાટ સાથે નિસબત અને સૂઝપૂર્વકની સાહિત્યિક અભિવ્યક્તિની સહોપસ્થિતિ, ટૂંકીવાર્તાનું સ્વરૂપ આપણી ભાષામાં ઉત્તરોત્તર કેવું મહોરતું રહ્યું છે તેનું નિદર્શન વાર્તાઓનો આ સંગ્રહ પૂરું પાડે છે. □

ઉમાશંકર મારા આભલામાં – ધીરેન્દ્ર મહેતા

ઇમેજ પ્રકાશન, મુંબઈ-અમદાવાદ, ૨૦૧૬.

વિશે

દર્શના ધોળકિયા

સાચવી રાખવા જેવી જાણ

‘આપણું જીવન એ શું છે? મુખ્યત્વે વ્યક્તિ-વ્યક્તિ વચ્ચેના સંબંધોનો સરવાળો. સૌથી મોંઘી વસ્તુ એ છે અને સૌથી પવિત્ર.’ (‘ઈશામુ શિદા અને અન્ય’, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૫, ૧૯૮૬)

ઉમાશંકરના જીવનવિષયક ખ્યાલને વ્યક્ત થયાના બરોબર ત્રણ દાયકે ઉમાશંકરના શિષ્ય રહી ચૂકેલા ધીરેન્દ્ર મહેતા ઉમાશંકરને પોતાના આભલામાં ઝીલીને સંબંધોની મોંઘી મિરાતની સુગંધ પ્રસરાવે છે. વર્ષો પહેલાં પોતાના ‘હૃદયમાં પડેલી છબીઓ’ને હનુમાનની પ્રસન્નતાથી ઉમાશંકરે સૌ સમક્ષ નિરાવૃત્ત કરેલી. વર્ષો પછી આ છબીઓ ઝીલનાર સ્વયં અન્યના હૃદયાકાશમાં ઝિલાઈ ગયો

એ ઘટનામાં પડેલું છે. શીખીને શીખવવાનું ને એ રીતે વ્યાપક બનવાનું ઉમાશંકરની વ્યક્તિમત્તાનું રહસ્ય.

પ્રસ્તુત કૃતિ બે ખંડમાં વહેંચાઈ છે : ઉમાશંકરનાં સ્મરણો ને ઉમાશંકરવિષયક સ્વાધ્યાય. લેખક પોતે જ જણાવે છે તેમ, 'અહીં એક સાથે મૂકેલાં લખાણોની શૈલીમાં અનાયાસ અને અભ્યાસની યુતિ છે. સ્મરણો અનાયાસ રીતે આલેખાયાં છે ને સ્વાધ્યાય અભ્યાસપૂર્વક.' પણ સહૃદય જોઈ શકે છે તેમ, સ્મરણોમાં ઝિલાયેલા ઉમાશંકરનું સહજ વ્યક્તિત્વ, એ વ્યક્તિત્વની ઊઘડતી જતી પાંખડીઓમાંથી વહેતી સુગંધ એમના સર્જકત્વને કેવો ઘાટ આપી શકી છે! આથી જ, વ્યક્તિ ઉમાશંકર ને સર્જક ઉમાશંકર જુદા લાગતા નથી.

લેખકના જીવનના સૌથી સંવેદનશીલ કાલખંડમાં, તારુણ્યના મખમલી પટમાં ઉમાશંકરનાં પદચિહ્નો કમશઃ પડતાં ગયાં છે. ઉમાશંકર પાસે પહોંચવાની ધન્ય ક્ષણે ધીરેન્દ્ર પ્રસન્ન નથી. કારણ દેખીતું છે. એક કુમળો તરુણ કુટુંબની હૂંફમાંથી ઊંચકાઈને 'ઘર તજી ભમું હું દૂર, સ્વજનહીન'ની દશામાં અમદાવાદના એક વર્ગખંડમાં અટૂલો પડી ગયો હોય ત્યાં પ્રસન્નતા ક્યાંથી જ સંભવે?

પણ ત્યાં જ એકાએક 'ખંડપમાં થયો ઝબકાર પ્રગટ્યા દેવ મોરાર' જેવો ઘાટ રચાયો. પહેલા જ તાસમાં ઉમાશંકરે, ધીરેન્દ્રે તેમને લખેલા પત્રથી ઓળખી કાઢીને તેમને મળવા બોલાવ્યા. ઉમાશંકર સંપાદિત આનંદશંકરકૃત સાહિત્યવિચારમાંથી ધીરેન્દ્રે આનંદશંકરની એક-બે ભૂલ ચીંધી બતાવીને સંપાદક તરીકે ઉમાશંકરનો ખુલાસો પૂછેલો પોતાના પત્રમાં! ઉમાશંકરે જવાબ તો લખેલો પણ ખાનામાં જ રહી ગયેલો. એ કવર ધીરેન્દ્રના હાથમાં થમાવતાં જણાવ્યું : 'આનંદશંકર મોટા વિદ્વાન. એમની નજર ઝીણી અને મર્મગ્રાહી... પણ ઈવન હોમર નોડ્સ. એટલું જ આમાંથી સમજવાનું.' પહેલા જ દિવસે ઉમાશંકરે લેખકને આપેલી આ મંત્રદીક્ષા.

લેખકે અહીં નિરીક્ષેલા ઉમાશંકર સાહિત્યજગત કે વિદ્વદ્જનોના પરિચયમાં આવેલા ઉમાશંકર કરતાં નોખી મુદ્રા ધરાવતા ઉમાશંકર છે. અહીં છે અધ્યાપક ઉમાશંકર, શીલના ઉપાસક, આચારનિષ્ઠાની ઉપાસના કરતા આચાર્ય ઉમાશંકર; વર્ગને સ્વર્ગમાં રૂપાંતરિત કરતા ઉમાશંકર.

આવા ઉમાશંકરની લેખકના હૃદયમાં પડેલી વિવિધ દશ્યાવલિઓ સર્જકત્વનો સંસ્પર્શ પામીને ઝિલાઈ-આલેખાઈ છે.

કવિતાની વાત માંડતાં ઉમાશંકર પૂછે છે : 'કવિતાની બાબતમાં સૌથી વધુ વિશ્વસનીય કોણ? ને કવિ જ ઉત્તર આપતાં જણાવે છે તેમ 'ભાવક.' ન્હાનાલાલની જોડકણાં જેવી પંક્તિઓ 'ગણ્યા ગણ્યા નહીં' ભણાવતાં 'તોય મારા આભલામાં...' કહીને અટકે છે. 'માય' એવો ઉત્તર મળતાં તેને નકારીને શીખવે છે 'ન્યાય'. ગ્રામબાલિકાના વસ્ત્રમાં આકાશના તારાનું માત્ર પ્રતિબિંબ જ નથી પડતું, પણ તારાઓ ઝિલમિલ થઈને પાણીની છાંટ ઉડાડતા હોય એવું લાગે છે. આ ચિત્ર છે ન્હાનાલાલની કલ્પનાના બરનું. ને એ સમજે છે માત્ર સહૃદય. લેખકના આભલામાં આ ક્ષણે ઉમાશંકર માત્ર ઝિલાયા જ નથી, સ્થપાયા છે. વર્ષો પછી આ જ પંક્તિઓનું વર્ગખંડમાં અધ્યાપન કરી શકાયાના સંતોષની ક્ષણે ધીરેન્દ્રને પમાયું છે : 'મારામાં કદાચ રહેલી હશે એ કલ્પનાશક્તિ ઉમાશંકરભાઈ પાસે ભણતાં માવજત પામી એટલે હું આ રીતે ભણાવી શક્યો. એક શિક્ષકની સફર આ રીતે આગળ વધતી હોય છે. એના કાફલામાં અનેક હમસફર હોય છે. એમાં જે છૂટા નથી પડી જતા તેમના જોવામાં દિશા આવી જતી હોય છે.' અહીં મહિમા એકલા ગુરુએ આપેલી મંત્રદીક્ષાનો જ નથી, એને ઝીલનારા અર્જુન-કર્ણનો ય છે.

વર્ગખંડમાં ઉમાશંકરે કેવી કેવી બાબતોમાં કાળજી રાખતાં શીખવ્યું? વિદ્યાર્થીઓની જોડણી ચકાસવા કેટલાક દેશ્ય શબ્દો લખાવતાં કહેલું : 'જોડણીની બાબતમાં કોઈએ અભિમાન રાખવા જેવું નથી. અટકળ પણ કરવી નહિ. કોશમાં જોઈ લેવું અને જોવા માટે ઊઠવાનું આળસ ન આવે એટલે કોશને છાતીથી અળગો કરવો નહીં.'

ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ભણાવવા માટે ઉમાશંકર હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીનું પુસ્તક વાપરે - પોતાની નોંધવાળું. ધીરેન્દ્રે એ વાંચવા માગ્યું ત્યારે એ આપવાનો ખચકાટ અનુભવવાનું કારણ એ હતું કે 'બીજી નકલ તો મળે પણ આ નકલ ન મળે ને! કેટલાંય વરસથી આ વિષય ભણાવું છું પણ આ વિષય પર ચોપડી લખવાની હિમ્મત કરી નથી, એ તો શાસ્ત્રી જ લખે ને?' પોતાની વિદ્વતાની

અધિકૃતતા વિશેની આ સભાનતા એક નર્વા આચાર્યની જ સ્તો!

ઉમાશંકરની આ સ્વસ્થતાએ જ તેમની ગતિ સમતા ભણી દોરી જણાય. આથી જ તો ઉપકુલપતિ તરીકે ચૂંટણીમાં ઊભેલા ઉમાશંકર મતગણતરી વખતે ઘેર નિરાંતે ઊંઘતા હતા! એ અંગે પછીથી એમણે વાતવાતમાં કહેલું : ‘મતદાન થઈ ગયા પછી એને લગતી અટકળો કે વિશ્લેષણમાં પડવું નહિ. એની આપણા કાર્ય અને વલણ તથા વ્યવહાર પર અસર પડે.’

ઉમાશંકરમાં માતૃશ્રીના અવસાન પછી વર્ગના પાટિયા પર વિદ્યાર્થીઓએ શોકની લાગણી પ્રદર્શિત કરતાં લખેલાં લખાણ પર ઉમાશંકરે આવીને ડસ્ટર ફેરવ્યું. લેખકે નોંધ્યું તેમ, ‘જાણે એક લખાણ ભૂંસાયું અને બીજું લખાયું. અથવા બીજું લખાઈ શકે એટલે પહેલું ભૂંસાઈ ગયું.’ ઉમાશંકરે તપેલાં વિદ્યાતપની આ ફલશ્રુતિ.

પોતાના વિદ્યાર્થીઓને થાબડીને પ્રશંસવાની ઉમાશંકરની પ્રકૃતિ નહીં પણ ભાષાભવનના પોતાના કાર્યકાળને એ ‘શેખાદમથી મેકવાન’ સુધી ઓળખાવે ને વિદ્યાર્થી ધીરેન્દ્રે ‘સંસ્કૃતિ’માં છાપવા આપેલ પહેલી કવિતાને ધીમેકથી નકારે, પણ ડો. જયંત ખત્રીના અવસાન નિમિત્તે ‘સંસ્કૃતિ’ના આગલા મુખપૃષ્ઠ પર ખત્રીનો ફોટો ને પાછલે પૂંઠે ધીરેન્દ્રની કવિતા લખીને જણાવે : ‘કચ્છના એક સર્જકની વિદાય ને એની જગા પર બીજો તૈયાર!’ વિદ્યાર્થીને ઊંચકવાની ઉમાશંકરની આ પદ્ધતિ.

વિદ્યાર્થી વત્સલ ઉમાશંકરે ધીરેન્દ્રના અનેક અંગત પ્રસંગોમાં પોતાના વાત્સલ્યથી તેમને નવડાવીને ધન્ય કર્યાના એકાધિક પ્રસંગો અહીં સચાવાયા છે. વિચારભેદની કોઈ ક્ષણે ઉમાશંકરની ચેતનામાં પડેલા સળ પણ ધીરેન્દ્ર પ્રમાણી શક્યા છે પણ એ સળ સંકેલતાં પણ ઉમાશંકરને આવડ્યું છે એનો લેખકને મન મહિમા છે.

વહાલા વિદ્યાર્થી ધીરેન્દ્રનું લગભગ એકેય વેણ ન ઉથાપતા ઉમાશંકર બધાંનું બધું જ માને એ વાતમાં માલ નહીં. કચ્છની સંસ્કૃતિના ઉપાસક રામસિંહજી એમના સંગ્રહસ્થાનની પાયાવિધિ ઉમાશંકરને હાથે કરાવવાની ઈચ્છા લઈને ધીરેન્દ્રને સાથે રાખીને ઉમાશંકરને મળવા ગયા ત્યારે એમનું ઉગ્ર રૂપ જોઈને અસલ કચ્છી અંદાજમાં

ધીરેન્દ્રને પૂછેલું, ‘આ તે માણસ છે કે ચીભડ?’ ઉમાશંકરને પ્રમાણતા ધીરેન્દ્રનો ઉત્તર હતો : ‘એ કવિ છે.’ આવા પ્રસંગોમાંય ઉમાશંકરનું જુદા પ્રકારનું વિત્ત લેખકે ઝીલ્યું છે.

લેખકના ચિત્તમાં ઝિલાયા છે આખેઆખા ઉમાશંકર. ઊંચા આસનેથી ઊતરીને વતનના મિત્રને ભેટતા ઉમાશંકર, પોતાની કદર કરતા નાનામાં નાના માણસને માથે ચડાવતા ઉમાશંકર, અનેક ક્ષણોમાં વક દષ્ટિ કરીને શાપ આપી બેસવાની ક્ષણે વરદાન આપી બેસતા શિવપંથી ઉમાશંકર! આથી જ તો લેખકને થયેલું આ દર્શન યથાર્થ જણાય છે. ‘આપણો અવતાર એળે નથી ગયો અને ગુરુજીનો ફેરો ફોગટ નથી થયો.’ અવતરણ ગંગાનું તો જટા શિવની!

કૃતિનો આ પ્રથમ ખંડ ઉમાશંકરના વૈયક્તિક શીલનો તો બીજો વાઙ્મયગત શીલનો. કવિમુખે કવિતાની ઓળખ, નિશીથને આવાહન, આયુર્માર્ગના દ્વિભેટે (ઉમાશંકરના બે સોનેટ સંદર્ભે), ઉમાશંકરના કાવ્યનાટકોનું સંવેદનવિશ્વ, ‘પ્રાચીના’ ‘મહાપ્રસ્થાન’ સંદર્ભે પદ્યનાટક, બે એકાંકી, વાર્તાકાર ઉમાશંકર, ઉમાશંકરની વાર્તાઓમાં દુરિતતત્ત્વ ને ‘પારકાં જણ્યાં’ વિશે વિવેચક ધીરેન્દ્ર મહેતાએ સર્જક ઉમાશંકરની ઓળખ આપી છે. અહીં ઉમાશંકરના સર્જનનો મૌલિક અભિગમથી ખ્યાલ અપાયો છે. ધીરેન્દ્રને મતે ‘નિશીથ’નો સૂર વૈશ્વિક ભાવનો છે.

લેખકને મતે ‘પ્રાચીના’ ને ‘મહાપ્રસ્થાન’માં મળતી કૃતિઓ માટે ‘કાવ્યનાટકો’ સંજ્ઞા ઉચિત છે. ઉમાશંકર પોતે પણ એને ‘નાટ્યાત્મક કવિતા’ ગણે છે. આ મુદ્દાની અહીં સવિગત ને સાર્થ ચર્ચા થઈ છે જે લેખકની વિવેચકીય મુદ્દાનો સુપેરે પરિચય કરાવે છે.

લેખકને મતે ‘પ્રાચીના’ ને ‘મહાપ્રસ્થાન’નું પ્રકાશન ‘અપૂર્વ સાહિત્યઘટના’ તો ખરી જ પણ એની બીજી ફલશ્રુતિ કઈ, ખબર છે? તો કે ‘તેના પ્રકાશનથી સદા જાગ્રત એવું આપણું વિવેચન સાવધાનની મુદ્દામાં ખડું થઈ ગયું, તેને સત્કારવા કરતાંય વિશેષ તો સંદેહભરી નજરે તેની તપાસમાં એકદમ પ્રવૃત્ત થઈ ગયું.’ સર્જક ઉમાશંકરનો આ વિજય હતો.

અહીં લેખકે ચર્ચેલા વિષયોમાં કદાચ સૌથી નાવીન્યપૂર્ણ વિષય છે ‘ઉમાશંકરની વાર્તાઓમાં દુરિતતત્ત્વનું નિરૂપણ’ એનાં અનેક ઉદાહરણો અહીં ચર્ચતાં લેખકને વરતાયું છે

આવું દર્શન : 'ઉમાશંકરની વાર્તાઓમાં સપાટી પર અથડાતાં મોજાં અને ઊડે રહેલો વડવાનલ જુદાં છે. દુરિતનો અસલ ચહેરો ઓળખવો એ સહેલું કામ નથી. એ બહુરૂપી છે. ક્યારેક તો સદ્-તત્ત્વનો અંચળો ઓઢીને પણ સામે આવતું હોય છે. એને ઉઘાડું પાડવું એ, એનાથીયે ટપી જાય એવા સમર્થ સર્જક વિના બીજું કોનું ગજું?'

તો, ઉમાશંકરની નિષ્ફળ કથા કહેવાયેલી 'પારકાં જણ્યાં' એ લેખકને મતે 'માનવસંવેદનની સંકુલતાઓમાં રહેલી શક્યતાઓને પારખી તેને નવલકથાનો વિષય બનવા જેટલું મહત્ત્વ આપ્યું' એ જ એનું મૂલ્ય.

'શીલ તેવી શૈલી'ને પ્રગટ કરતો આ કૃતિનો પ્રથમ ખંડ સ્મૃતિના આલોકમાંથી પ્રગટ્યો છે જેના નિર્મળ પ્રકાશમાં ઉમાશંકરનું પડેલું બિમ્બ પ્રતિબિંબિત થયું છે. મૌઘ્યથી અળપાયા વિનાનું, યથાતથ ને ગુરુ પાસે સધાયેલાં ઉપનિષદે અંકારાયેલી શિલ્પની ચેતના-શગના અજવાસથી ઉમાશંકરના સર્જનનો આલોક ઝળહળી ઊઠ્યો છે. સર્જકની જ ઓજસ્વી પ્રભાથી.

આનંદ એ વાતનો છે કે અહીં સચવાઈ શકે એવી મંજૂષાય છે ને સાચવીને મૂકી શકાય એવી જણસ પણ. ગુરુ-શિષ્યના આ યુગવત્ આંતરસંવાદને નિહાળતાં મહાકવિ પ્રેમાનંદની આ પંક્તિનું સહેજે સ્મરણ થાય :

'સામ સામી કવિ શોભા, વ્યોમે-ભોમે સોમ.' □

પૂર્વ-ગ્રંથ સમીક્ષા -

સરસ્વતીચંદ્રનું અવલોકન

- વિશ્વનાથ પ્રભુરામ ભટ્ટ

નિર્ણયસાગર છાપખાનું, ૧૮૮૨.

વિશે

દીપક મહેતા

"આગળ લખી આવ્યા તેમ અને હવે લખશું તે પ્રમાણે આ ગ્રંથમાં કેટલાક ઉત્તમ ગુણો છે પરંતુ જ્યાં સુધી આ પ્રકરણ તથા તેવા જ એક બે મોટા દોષો છે ત્યાં સુધી, કદાચિત્ કોઈ પણ વિદ્વાન પુરુષ આ ગ્રંથ સ્ત્રીઓના હાથમાં, અરે! સ્ત્રીઓ તો શું, પરંતુ નિર્બલ મનના પુરુષોના હાથમાં,

પણ મુકવાને ઈચ્છા કરે નહીં."

[અવતરણોમાં અહીં અને આગળ ભાષા-જોડણી મૂળ પ્રમાણે રાખ્યાં છે. -દી.]

આ શબ્દો લખાયા છે ૧૮૮૦માં પ્રગટ થયેલા એક પુસ્તકના વિદ્વાન લેખક દ્વારા. જે પુસ્તક સ્ત્રીઓના અને નિર્બલ મનના પુરુષોના હાથમાં મૂકવા અંગે લેખકે ચેતવણી ઉચ્ચારી છે તે પુસ્તક પ્રગટ થયું હતું ૧૮૮૭માં. આ પુસ્તક તે સરસ્વતીચંદ્રનો પહેલો ભાગ. ને ઉપરના શબ્દો લખાયા છે સરસ્વતીચંદ્રનું અવલોકન નામના પુસ્તકમાં. તેના લેખક વિશ્વનાથ વિ. પ્રભુરામ. તેમના આ પુસ્તકનો ઉપોદ્ઘાત લખ્યો છે મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદીએ. દસ આનાની કિંમતનું આ પુસ્તક છપાયું છે તે વખતના પ્રતિષ્ઠિત પ્રેસ નિર્ણયસાગર છાપખાનામાં. વિશ્વનાથભાઈના પિતા પ્રભુરામભાઈએ ૧૮૬૨માં 'વેદધર્મ સભા'ની સ્થાપના કરી હતી અને એ સંસ્થા દ્વારા 'આર્યધર્મપ્રકાશ' નામનું માસિક શરૂ કર્યું હતું. પ્રભુરામભાઈના ભાણેજ કેશવલાલ હરિરામ ભટ્ટ (૧૮૫૧-૧૮૮૬) તેના તંત્રી હતા. આ કેશવલાલ તે એ જમાનામાં કેશવકૃતિ નામના કાવ્યસંગ્રહથી જાણીતા થયેલા કવિ. તેમનું કાવ્ય 'મારી નાડ તમારે હાથે હરિ, સંભાળજો રે' ગાંધીજીપ્રેરિત આશ્રમ ભજનાવલિમાં સ્થાન પામ્યું છે અને ગાંધીજીની પ્રાર્થનાસભામાં પણ અવારનવાર ગવાતું. આ અવલોકન પુસ્તક રૂપે પ્રગટ થયું તે પહેલાં 'આર્યધર્મપ્રકાશ'માં હપ્તાવાર પ્રગટ થયું હતું. પ્રસ્તાવનામાં લેખક કહે છે કે તેને કારણે લખાણની લંબાઈ પર થોડી મર્યાદા મૂકવી પડી હતી. આ પ્રસ્તાવનામાં લેખકે કહેલી એક-બે વાત આજની આપણી પરિસ્થિતિને પણ લાગુ પડે તેમ છે - કદાચ તે વખત કરતાં આજે વધુ લાગુ પડે તેમ છે. લેખક કહે છે : "હાલમાં ગુજરાતી ભાષામાં કેટલાંક સારી પ્રતિનાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થવા માંડ્યાં છે, પણ તેના પ્રમાણમાં સામાન્ય અને નિરુપયોગી પુસ્તકોનો વધારો પણ બહુ જ થવા માંડ્યો છે એમ કહિયે તો ખોટું નથી." તેવી જ રીતે પુસ્તકોના અવલોકનો અંગે લેખક કહે છે : "આજકાલ અવલોકનો કાંઈ થોડાં લખાતાં નથી. બે ચાર અઠવાડીક પત્રો અને દશ પંદર માસિકપત્રો એ કામ કરતાં દેખાય છે." આજે, આટલે વર્ષે, આ સંખ્યામાં વધારો નહિ, ઘટાડો થયો છે.

લેખકની છ પાનાંની પ્રસ્તાવના પછી મણિલાલે લખેલો ‘ઉપોદ્ઘાત’ છપાયો છે. તેને મથાળે મણિલાલની ઓળખ આ રીતે આપી છે : “કેટલોક સમય સામલદાસ કાલેજમાં સંસ્કૃતના અધ્યાપક(પ્રોફેસર)” કુલ ૧૬ પાનાંના આ ઉપોદ્ઘાતમાં મણિલાલે સરસ્વતીચંદ્રના પહેલા ભાગ વિષે, કે તેના આ અવલોકન વિષે, એક શબ્દ પણ લખ્યો નથી! શરૂઆતમાં જ તેમણે કહી દીધું છે : “મારાં મનમાં જે વિચાર અવલોકન સંબંધે કાંઈક રમી રહ્યા છે તે જ પ્રદર્શિત કરવા ઉચિત ધારું છું. સરસ્વતીચંદ્રના ગુણદોષનું વિવેચન કરવું કે તેના ઉપરના અવલોકન પરીક્ષા કરવી એ કર્તવ્ય મેં માથે લીધું નથી.”

અવલોકનકારનો ધર્મ, તેની પાસેનાં સાધનો, તેનો યથોચિત ઉપયોગ, સારાસારવિવેક, સારા અવલોકનના ગુણધર્મ, વગેરે વિષે તેમણે ઉપોદ્ઘાતમાં ચર્ચા કરી છે. અવલોકન કે વિવેચન માટે તેઓ સંસ્કૃતમાં (અને મરાઠીમાં પણ) પ્રચલિત થયેલી સંજ્ઞા-ટીકા-ને વિસ્તારથી સમજાવે છે અને પછી અંગ્રેજી ‘રીવ્યૂ’ માટે ‘અવલોકન’ કે એવો બીજો કોઈ શબ્દ વાપરવાનું સૂચવે છે. ઉપોદ્ઘાતને અંતે મણિલાલ કહે છે : “આ સ્થલે જે અલ્પ વિવેક કર્યો છે તેથી સિદ્ધ જણાશે કે અવલોકન શું છે, ને તે કેમ અને કોણે કરવું, એ વાત જો યથાર્થ રીતે ન સમજાય તો જેટલા લખનારા છે તેટલા અવલોકન કરનારા પણ ભલે ઉભરાય, એથી કશો લાભ થવાનો નથી, હાનિ તો સ્પષ્ટ જ છે.”

વિશ્વનાથભાઈએ લખેલું સરસ્વતીચંદ્રના પહેલા ભાગનું અવલોકન તે પછીનાં ૭૭ પાનાં રોકે છે. સરસ્વતીચંદ્રના પહેલા ભાગની પહેલી આવૃત્તિની નકલ આજે મળવી અત્યંત દુર્લભ છે. પણ તેનું મુદ્રણ આકર્ષક રીતે થયું હશે તેમ અવલોકનનું પહેલું જ વાક્ય વાંચતાં જણાય છે : “સારી છપાઈનું, વિચિત્ર રંગથી સુશોભિત પુંઠાનું, આ પુસ્તક સર્વને દર્શનથી મોહમાં ખેંચી, સ્વશરીરમાં ગોઠવાએલ વિવિધ પ્રકારની રચનામાં મનને ખેંચે છે.” શરૂઆતના ફકરા પછી તરત લેખક પ્રકરણવાર કથાનો પરિચય આપે છે. આજે આપણને જે રીતે સરસ્વતીચંદ્ર જોવા મળે છે તેમાં દરેક પ્રકરણને મથાળાં આપેલાં છે. પણ આ પુસ્તકમાં ક્યાંય એક પણ મથાળાનો ઉલ્લેખ નથી. લેખક બધે પ્રકરણના ક્રમાંકનો જ નિર્દેશ કરે છે. આ જોઈ

એક વિચાર આવે છે : પહેલી આવૃત્તિમાં પ્રકરણોને મથાળાં આપ્યાં નહિ હોય? પછીની કોઈ આવૃત્તિથી ઉમેર્યાં હશે? સાથેસાથે અવલોકનકાર પોતાનાં મંતવ્યો પણ આપતા રહે છે. જેમ કે એ કહે છે કે આખી કથાનો નાયક સરસ્વતીચંદ્ર હશે એમ લાગે છે, પણ માત્ર પહેલા ભાગને આધારે તેને નાયક તરીકે સ્વીકારવાનું મુશ્કેલ છે. પહેલા ભાગમાં તો ‘બુદ્ધિધનને આપણે નાયક કહિશું તો એ અયોગ્ય નહિ કહેવાય.’ જોકે પછી તરત ઉમેરે છે : “આ વિષયમાં વિશેષ બોલવું એ, જ્યાં સુધી દ્વિતીય ભાગનાં દર્શન નથી થયાં ત્યાં સુધી અનુચિત છે.” પહેલા પ્રકરણમાંના રાજેશ્વર મહાદેવના મંદિરના વર્ણન અંગે લેખક કહે છે : “મંદિરનું વર્ણન સામાન્ય છે. તે વર્ણનમાં આપણી દષ્ટિ આગળ તે મંદિરનું સ્વરૂપ સાક્ષાત્કાર કરાવવાની શક્તિ નથી. કરણદેવો અથવા રાણકદેવીના કર્તા આ વિષયમાં આ કર્તા ઉપર જય મેળવે છે.” જમાલ અને અલકકિશોરીના પ્રસંગવાળા પ્રકરણની લેખકે ઠીકઠીક વિસ્તારથી ચર્ચા કરી છે. પહેલાં તો તેઓ આ પ્રકરણ પાછળનો લેખકનો હેતુ જાણવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તેની સાથે સંડોવાયેલાં ચાર મુખ્ય પાત્રો – અલકકિશોરી, જમાલ, નવીનચંદ્ર અને બુદ્ધિધન – માંથી કોના ચરિત્રનું નિર્માણ કરવામાં આ પ્રસંગ ઉપયોગી થાય તેમ છે તેનો તેઓ વિચાર કરે છે. તે ચારેમાંથી એકેને દષ્ટિએ આ પ્રકરણ અનિવાર્ય નથી તેવો તેમનો મત છે. અલકકિશોરીનો મદ ભાંગવાના પ્રયોજનથી આ પ્રકરણ યોજાયું હોય તો “આ પ્રકરણ નિરર્થક છે, તેવો જ તે પ્રયત્ન પણ નિરર્થક. પોતાના શીલત્વનું અભિમાન રાખતી અલકકિશોરીનો મદ તોડવા જતાં આવું, સામાન્ય જણને કદાચિત્ વિપરિત માર્ગે દોરનારું, સજ્જનને ગ્લાનિ પમાડનારું, અને સ્ત્રી સમાજને માટે આ ગ્રંથને અયોગ્ય કરનારું. આ દુષ્ટ પ્રકરણ દાખલ કરીને પણ કર્તાએ અલકકિશોરીને પૂર્ણ શિલવતી રાખી નથી. જે સમયે ‘બહેન કિશોરી, હું તમારો ભાઈ થાઉં છો!’ એ વચન નવિનચંદ્રના મુખમાંથી બોલાવવા પડ્યાં તે સમયે કર્તાના મસ્તિકમાંથી શું આખા પ્રકરણનો વિચાર લુપ્ત થઈ ગયો હતો?” જો હવે પછીના ભાગ માટે જમાલનો વધુ પરિચય આપવા માટે આ પ્રકરણની જરૂર હોય તો જમાલ અલકકિશોરી ઉપર નહિ, પણ બુદ્ધિધન ઉપર ઢુમલો કરે

છે તેમ દર્શાવી શકાયું હોત એવો વિકલ્પ પણ અવલોકનકાર સૂચવે છે. અહીં આરંભમાં જે શબ્દો ટાંક્યા છે તે પણ મુખ્યત્વે આ જમાલવાળા પ્રસંગને કારણે લખાયા છે.

નવીનચંદ્રના પાત્ર અંગે લેખક ટકોર કરે છે કે તેને ગર્ભશ્રીમંત બતાવ્યો છે તેને બદલે મુંબઈની કોઈ ચાલીમાં "બીજા કે ત્રીજા માળની એક સામાન્ય સ્થિતિની ઓરડીમાં રહેતા કુટુંબનો પુત્ર કલ્પ્યો હોત તો વધારે દીપત." આમ કહેવા પાછળનું મુખ્ય કારણ એ છે કે લેખકે નવીનચંદ્રને જેટલો ભણેલો-ગણેલો બતાવ્યો છે તેવા યુવકો ગર્ભશ્રીમંત કુટુંબમાં ભાગ્યે જ જોવા મળે છે તેમ અવલોકનકારનું માનવું છે, જે એ જમાનામાં સાચું હોવાનો સંભવ છે. અવલોકનકાર કહે છે : "જરા વિચાર કરીને વાંચીએ તો આ પ્રકરણનો આટલો ભાગ કેટલીક બાલકોની કહાણીઓ જેવો લાગે છે."

તેવી જ રીતે કુમુદને ભલે થોડી વાર માટે, પણ નવીનચંદ્ર પ્રત્યે થતું આકર્ષણ પણ અવલોકનકારને અયોગ્ય લાગે છે. કહે છે : "કેવળ સરસ્વતીચંદ્ર અતિથિ રૂપે ઘેર આવ્યો, પતિના દુર્ગુણનો એકાદ પ્રસંગ નજરે પડ્યો, સખી વર્ગમાંની એકાદની નીચ વૃત્તિ જાણી, એક પતિવ્રતા સખીના સુખનું ચિંતવન થયું, આવા આવા તુચ્છ પ્રસંગોથી કુમુદસુંદરીનું મહા સમર્થ મન વિચલિત થાય, એ ખરેખર અયોગ્ય અને અસંભવિત કહેવાય... કેવળ એકાંત અને પૂર્વ સ્થિતિનો સ્નેહ - નિર્મળ સ્નેહ, પવિત્ર સ્નેહ, અકલંકિત સ્નેહ - શું કુમુદને દુષ્ટ માર્ગે લઈ જાય? નહિ, નહિ. કદિ નહિ."

વસ્તુસંકલના અંગે વિચાર કર્યા પછી અવલોકનકાર કૃતિમાંથી પ્રગટ થતા જનસ્વભાવ વિષે ચર્ચા કરે છે. અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત સાહિત્યની કેટલીક ઉત્તમ કૃતિઓમાં જનસ્વભાવનું નિરૂપણ કેવી જુદીજુદી રીતે થયું છે તે દર્શાવ્યા પછી અવલોકનકાર કહે છે કે સરસ્વતીચંદ્રમાં લેખક પૂર્વ અને પશ્ચિમ એ બેમાંથી કોઈ એકની પદ્ધતિનું અનુસરણ કરતા નથી, પણ બંનેનું મિશ્રણ કરીને જનસ્વભાવનું નિરૂપણ તેમણે કર્યું છે. તેવી જ રીતે કૃતિમાં આવતી ગોવર્ધનરામ-રચિત કવિતા અંગે અને નવલકથાની ભાષા અંગે પણ અવલોકનકારે ટૂંકમાં ચર્ચા કરી છે. અંતે

આ કૃતિનું કથાવસ્તુ કેવળ કલ્પિત છે, કે કોઈ સત્ય વાતમાં કલ્પનાનું મિશ્રણ થયું છે, એવો પ્રશ્ન પણ અવલોકનકારે પૂછ્યો છે. તેમનો જવાબ છે, અહીં સત્ય ઘટનાઓ અને કલ્પનાનું મિશ્રણ થયેલું છે.

એ જમાનામાં બીજાં ઘણાં પુસ્તકોની જેમ, આ પુસ્તકમાં પણ શરૂઆતમાં અને અંતે જાહેરખબરો છાપી છે. (જૂનાં પુસ્તકો ફરી બંધાવતી વખતે ઘણાંખરાં પુસ્તકાલયો આવાં આગળ-પાછળનાં પાનાં કઢાવી નાખે છે તે યોગ્ય નથી. આખું પુસ્તક જેમનું તેમ જ ફરી બંધાવવું જોઈએ.) તે બધી જ મુંબઈમાં ભૂલેશ્વર ખાતે આવેલા વૈદ્ય પ્રભુરામ જીવણરામ ઔષધાલયની છે. અવલોકનકારના પિતા, મૂળ પોરબંદરના વતની, પ્રભુરામ વૈદ્યે ૧૮૫૭ના અરસામાં મુંબઈ આવ્યા પછી આ ઔષધાલયની સ્થાપના કરી હતી. જાહેરખબરોમાંની એક 'ચંદનાદિ તેલ'ની છે, એક ઔષધાલયની છે, અને એક 'પ્રવાસ માટે ઔષધોની પેટી'ની છે. આ પેટીની કિંમત એ જમાનામાં મોંઘી કહેવાય તેટલી, ૧૫ રૂપિયા હતી, જ્યારે ચંદનાદિ તેલ એક આઉન્સની કિંમત આઠ આના અને ત્રણ આઉન્સની કિંમત એક રૂપિયો હતી, એટલે કે જેમ મોટું પેકિંગ, તેમ કિંમત ઓછી એવી નીતિ એ વખતે પણ પ્રચલિત હતી. પુસ્તકને છેલ્લે પાને પુસ્તક મળવાનાં ઠેકાણાં છાપ્યાં છે : "આર્ય ધર્મ પ્રકાશ આફીસ ભૂલેશ્વર, રાધાબાઈ આત્મારામ સગુનની કંપની, કાલકાદેવી, પંડિત જેષ્ઠારામ મુકુંદજી, કાલકાદેવી અને ઈશ્વરદાસ લાઈબ્રેરી, કાલકાદેવી. આ બધાં સ્થળ મુંબઈમાં આવેલા છે. મુંબઈ બહારનું એક પણ સરનામું છાપ્યું નથી."

સ્વતંત્ર પુસ્તક તરીકે સરસ્વતીચંદ્રનું પહેલુંવહેલું અવલોકન પ્રગટ કરનાર વિશ્વનાથ પ્રભુરામ વૈદ્યનો જન્મ ૧૮૬૬ના ફેબ્રુઆરીની બીજી તારીખે પોરબંદરમાં થયો હતો. ૧૮૮૩માં મેટ્રિકની પરીક્ષા પાસ કરી મુંબઈની એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં જોડાયા. ન્યાય, નીતિશાસ્ત્ર, અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત વિષયો સાથે બી.એ. થયા. તે પછી સોલિસિટર થવા માટે ૧૮૮૪માં મેસર્સ ભાઈશંકર કાન્ગાની જાણીતી ઓફિસમાં જોડાયા. પણ પછી બેરિસ્ટર થવા માટે ૧૯૦૧માં ઇન્ગ્લંડ ગયા. ૧૯૦૨માં હેમ્બર્ગ ખાતે યોજાયેલી ઓરિએન્ટલ કોંગ્રેસમાં તેમણે હાજરી આપી હતી.

૧૯૦૪માં બેરિસ્ટર થઈને બોમ્બે હાઈકોર્ટમાં જોડાયા. કાયદાની સાથોસાથ તેમણે પુરાતત્ત્વવિદ્યાનો પણ સારો એવો અભ્યાસ કર્યો હતો. ૧૯૧૯માં પૂણે ખાતે મળેલી ઓરિયેન્ટલ કોંગ્રેસની સ્વાગત સમિતિના તેઓ અધ્યક્ષ હતા. ૧૯૨૮માં ઓક્સફર્ડ, ઇંગ્લંડ ખાતે મળેલી ૧૭મી ઇન્ટરનેશનલ ઓરિયેન્ટલ કોંગ્રેસમાં હાજર રહી તેમણે ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદ પર નિબંધ વાંચ્યો હતો. ૧૯૦૫થી તેઓ બોમ્બે બ્રાંચ ઓફ ધ રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી (હાલની એશિયાટિક સોસાયટી ઓફ મુંબઈ)ના સભ્ય બન્યા હતા અને ૧૯૨૪માં તેમને એ સંસ્થાની ઓનરરી ફેલોશીપ એનાયત કરવામાં આવી હતી. એ જ વર્ષે જે બીજા વિદ્વાનોને પણ આ માન આપવામાં આવ્યું હતું તેમાંનાં કેટલાંક નામ : સર રામકૃષ્ણ ભાન્ડારકર, સર જદુનાથ સરકાર, ડૉ. ગંગાનાથ ઝા, સર જીવણજી મોદી મહામહોપાધ્યાય પી. વી. કાણે, સર જ્યોર્જ ગ્રાયર્સન, પ્રો. નરસિંહરાવ દિવેટિયા, શ્રી વિશ્વનાથ રાજવડે. આ ઉપરાંત કેટલાંક વર્ષો તેઓ આ સોસાયટીના ઉપપ્રમુખના પદે પણ રહ્યા હતા.

૧૯૯૦માં પ્રગટ થયેલા આ સરસ્વતીચંદ્રનું અવલોકન ઉપરાંત તેમણે લખેલું લોર્ડ લોરેન્સનું જીવનચરિત્ર ૧૯૯૫માં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી પ્રગટ થયું હતું. તેમનાં અન્ય પુસ્તકો : વેદાંત દર્શન (૧૯૦૦), અદ્વૈતામૃત (૧૯૨૪), ન્યાયસાર (૧૯૦૯). ૧૯૪૦માં વિશ્વનાથભાઈનું અવસાન થયું.

સંદર્ભ :

ગુર્જર અગ્રેસર મંડળના સંક્ષિપ્ત વૃત્તાંત સહિત ચિત્રાવલી, કેશવલાલ હરિવિહ્વલદાસ, ૧૯૮૯
ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર, ભાગ ૧, ૧૦, ૧૧ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, (અનુક્રમે) ૧૯૩૦, ૧૯૫૨, ૧૯૬૬
એશિયાટિક સોસાયટી ઓફ મુંબઈની વેબસાઇટ asiaticsociety.org.in
Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society, Old Series 1841 to 1924, New Series 1925 to 2013 (બે સીડીનો સેટ), ધ એશિયાટિક સોસાયટી ઓફ મુંબઈ.

□

સંસ્કૃતના સન્માન્ય વિદ્વાન, પણ ‘ગુજરાતી મારો પ્રથમ પ્રેમ છે’ એવું હંમેશાં કહેનાર અને સ્ફૂર્તિભર્યું, તીવ્રતા-પ્રસન્નતાના સંયોગવાળું જીવંત વ્યક્તિત્વ ધરાવનાર રાજેન્દ્ર નાણાવટી (જ. ૪ મે ૧૯૩૯)નું અવસાન (૯ ઓગસ્ટ ૨૦૧૬) સાહિત્ય-વિદ્યા-ચાહકોને ધક્કો આપી જનારું છે. બારડોલી, સુરત (એમ.ટી.બી.) કોલેજોમાં સંસ્કૃતનું અધ્યાપન કર્યા પછી ૧૯૮૨થી નિવૃત્તિપર્યંત વડોદરાની મ. સ. યુનિવર્સિટીમાં અધ્યાપન કર્યું અને પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિરના નિયામક પણ રહ્યા. કારકિર્દીના આરંભે એમણે કરેલો સઘન લઘુગ્રંથ સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રમાં રીતિવિચાર (૧૯૭૪) અલંકારશાસ્ત્રના અધિકૃત અભ્યાસ, તેજસ્વી નિરીક્ષણો અને વિશદ ભાષાને કારણે ધ્યાનાર્હ અને યશોદાયી બની રહેલો. એ પછી એમણે સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રમાં વકોક્તિવિચાર (૧૯૮૯), પદાન્તરે (૧૯૮૩; સંસ્કૃત નાટકો વિશેના અભ્યાસ-લેખો), રામાયણ-મહાભારતનાં ઉપાખ્યાનો (૧૯૮૨; સેકન્ડરી ટેક્સ ઓફ ધ ગ્રેટ એપિક્સ, શોધનિબંધ) એવાં વિવેચન-સંશોધનનાં; ઘાયાશાર્દૂતલ (૧૯૮૮), સૌંદર્યલહરી (૨૦૧૩), ગાથા સતસઈ(હવે પ્રકાશ્ય) – એ અનુવાદનાં તથા નિઘંટુ અને નિરુક્ત (૧૯૭૨), હૈમવાદ્મયવિમર્શ (૧૯૯૦), સંસ્કૃત રૂપકો : ગુજરાતનું પ્રદાન (૧૯૯૮) જેવાં અભ્યાસશીલ સંપાદનનાં પુસ્તકો આપ્યાં. સંસ્કૃત સાહિત્યના પરિસંવાદો ઉપરાંત ગુજરાતી સાહિત્યના પરિસંવાદોમાં વક્તવ્યો કર્યાં. વિવિધ ભારતીય, અને વિદેશોની પણ, સાહિત્ય-વિદ્યા-સંસ્થાઓમાં એમણે વક્તવ્યો કરેલાં. યુજીસી દ્વારા ‘પ્રોફેસર એમેરિટસ’ રહેલા ડૉ. નાણાવટી ગૌરવ-પુરસ્કાર, રાષ્ટ્રપતિ પ્રમાણપત્ર-પુરસ્કાર (૨૦૦૫), વગેરેથી સન્માનિત થયેલા.

રાજેન્દ્રભાઈને ભાવાર્દ સ્નેહાંજલિ.

[‘પરિચય મિતાક્ષરી’માં પુસ્તકોનો બાહ્ય પરિચય નોંધી લેવામાં આવે છે ને ‘સમીક્ષા’માં પુસ્તકોની અંતરંગ, સદૃષ્ટાંત, મૂલ્યાંકનલક્ષી વિશદ તપાસ કરાવવાનો ઉપક્રમ હોય છે. પણ સમીક્ષા લખાઈને આવવામાં વિલંબ થવાના, ક્યારેક સમીક્ષા ન પણ થવાના પ્રસંગો બનતા રહે છે. એટલે, મળેલાં પુસ્તકોમાંથી શક્ય એટલાં વધારેના સમીક્ષિત પરિચયને આવરી લેવાના આશયથી ‘અવલોકન’ વિભાગ દાખલ કરીએ છીએ. વર્ષો પહેલાં ‘પ્રત્યક્ષ’માં ‘ટૂંકાં અવલોકન’ નામે આવી સંક્ષિપ્ત સમીક્ષાઓ કરેલી, કરાવેલી. આમાંનાં કોઈ પુસ્તકોની આગામી અંકોમાં વિગતવાર સમીક્ષા પણ આવી શકશે. – સંપાદક.]

સુભાષિત-સૌરભ (ચૂંટેલાં સુભાષિતો, અન્વય, સમશ્લોકી અને ગદ્ય અનુવાદ), કુલીનચંદ્ર યાજ્ઞિક.

ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૫.

સંસ્કૃત સુભાષિતો અને એના અનુવાદોનાં પુસ્તકો તો ઘણાં થાય છે. પણ આ સુયોજિત સંચય, એની ઘણી વિશેષતાઓથી જુદો તરી આવે છે. સવા બસો જેટલાં સુભાષિતોને એના અન્વયકાર અનુવાદકે પ્રાર્થના, ચિંતન, નીતિ, ચાતુરી, વર્ણન એવા વિષયવિભાગોમાં વિભાજિત કરીને મૂક્યાં છે. દરેક વિભાગમાં છંદવાર (પ્રથમાક્ષરના) અકારાદિક્કમે; છંદક્રમમાં પણ પહેલાં ટૂંકા છંદોનાં ને પછી લાંબા છંદોનાં (એ રીતે સરળથી સંકુલ તરફ જતા) ક્રમે ગોઠવ્યાં છે. સંસ્કૃત ભાષા પણ સમજાતી જાય ને શ્લોકો જીભે પણ ચડતા જાય. છંદગાનની તાલીમ ને આનંદ મળે એવો પણ એમનો આશય છે.

મૂળ દેવનાગરીમાં સુભાષિત, એની સામે સમશ્લોકી ગુજરાતી અનુવાદ, નીચે શબ્દાર્થનોંધ આપતો અન્વય અને છેલ્લે શ્લોકનો ગદ્ય અનુવાદ – એ ક્રમે કુલીનચંદ્ર યાજ્ઞિકે સુભાષિતોમાં સ્વાદ-સમજૂતી એક સાથે આપવા તાક્યાં છે.

પરંતુ, જેમને સુભાષિતોમાં કેવળ સુભાષિતો તરીકે જ બહુ રસ પડતો ન હોય એમને પણ, અહીં સમશ્લોકી અનુવાદોમાં ચોક્કસ રસ પડવાનો. છંદ પર અને ભાષા

પર કુલીનચંદ્ર યાજ્ઞિકની એવી સહજ પકડ છે કે સમશ્લોકી બહુ વિશદ થઈ આવ્યા છે. સંસ્કૃતની સમાસઘનતા અને અન્વય-સંકુલતા તે જ છંદનું માપ જાળવીને ગુજરાતી અનુવાદ આપવામાં અનુવાદકને હંફાવે જ – ઘણો શ્રમ કરાવે. એ શ્રમ પછી પણ, સમશ્લોકી ગુજરાતી અનુવાદ ક્યારેક દુર્ગ્રાહ્ય કે અગ્રાહ્ય બને એવી પૂરી શક્યતા. કુલીનચંદ્ર યાજ્ઞિકે ઝીણાં સૂઝ-સમજ અને, અલબત્ત, ભાષા-સર્જકતા દાખવીને અનૂદિત શ્લોકોને મહદ્ અંશે સુગ્રાહ્ય, રસગ્રાહ્ય બનાવ્યા છે. શક્ય હોય ત્યાં આ ગુજરાતી અનુવાદમાં અપરિચિત તત્સમ શબ્દોને ટાળ્યા છે. થોડાંક દૃષ્ટાંતો જોવાં જોઈએ :

અજ્ઞાનતિમિરાન્ધસ્ય

જ્ઞાનાઞ્જનશલાકયા ।

ચક્ષુરૂન્મીલિતં યેન

તસ્મૈ શ્રીગુરવે નમઃ । ।

અજ્ઞાને અંધ નેત્રોને

દેખતાં જેમણે કર્યાં

અંજન જ્ઞાનનું આંજી,

તેવા શ્રી ગુરુને નમું.

(સુભાષિત: ૨)

મૂળના તિમિર શબ્દને ટાળવા છતાં ‘અજ્ઞાને અંધ’માં અર્થ સ્પષ્ટ રહે છે. મૂળના ત્રીજા ચરણને બીજા ચરણમાં લઈ જઈને એમણે સંસ્કૃતની રૂપક-સમાસ-સંકુલતાને હળવી કરીને ગુજરાતીને અનુકૂળ કરી છે – ‘અંધ નેત્રોને દેખતાં

જેમણે કર્યા અંજન જ્ઞાનનું આંજી - એવો, સરળતાથી ગ્રહણ થાય એવો પદાન્વય કર્યો છે.

એ જ રીતે સુ. ૩૪માં એમણે પુરારે શબ્દને ટાળીને અનુવાદ વિશદ-પ્રવાહી રાખ્યો છે. સંસ્કૃતમાં આવાં ભક્તિ/ આદર-ઉદ્ગારવાચકી આછા અર્થસંદર્ભે બેવડાતાં પણ હોય છે. અહીં પુરારે અને ઇશ એવાં બંને સંબોધનો શંકર માટે જ હત્યાં. એટલે પુરારેને બલાત્ સમાવવા જતાં અન્વય ક્લિષ્ટ થવા સંભવ હતો.

તો ક્યાંક એમણે ઉક્તિ ઉમેરી પણ છે. સમશ્લોકી અનુવાદ કશું ઉમેરણ ખમી શકતો હોતો નથી એટલે પદાન્વય-કૌશલ દાખવવું પડે. દા.ત. સુ. ૧૩૬. લાઙ્ગૂલચાલનમ્વાળા આ જાણીતા શ્લોકમાં ‘શ્વાનો હલાવી પૂંછડી/બટકું મળે ત્યાં...’ એમાં ‘બટકું મળે ત્યાં...’ પદો ઉમેર્યાં છે તે મૂળમાં નથી. મૂળમાં મુદ્દતે એ ક્રિયાપદ કૂતરું અને હાથી બન્નેને સંયુક્ત રીતે લાગુ પડી શકે છે, પણ એ લક્ષણ ગુજરાતી અનુવાદમાં પ્રવેશી ન શકે.

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે એ (સુ. ૫૨) જાણીતા શ્લોકનો અનુવાદ એટલો સરળ-વિશદ છે કે એ જાણે સીધો ગુજરાતીમાં ઊગ્યો હોય એમ લાગે. એમાં પણ, ત્રીજા ચરણનો અનુવાદ જુઓ: મા કર્મફલહેતુર્ભૂ: -‘ફળનો હેતુ ના સેવ.’ મા ધૂ: નું ‘ના સેવ’ કેટલું સહજ અર્થ-વાહી લાગે છે!

આ તો માત્ર થોડાં દષ્ટાંત. આવી ભાષા-છંદ-સંક્રમણની સૂઝ લગભગ બધે જોઈ શકાય છે.

અલબત્ત, ક્યાંક એમ પણ થવાનું કે, એમણે કર્યું છે એથી જરાક જુદી રીતે કરતાં વધારે સુગમ પદાન્વય કરી શકાયો હોત. જેમકે વિદ્યા વિવાદાયઁ (સુ. ૧૨૩)નો એમનો અનુવાદ(અ), અને મેં ફેરવીને કરેલો અનુવાદ(આ) - સાથે સાથે મૂકી જોઉં :

(અ)	(આ)
વિદ્યા વિવાદો, ધન દર્પ સારુ,	વિદ્યા વિવાદર્થ, ધન દર્પ માટે,
શક્તિ બીજાને પીડવા જ સારુ,	શક્તિ બીજાને પીડવા પ્રયોજે
દુષ્ટો તણાં, સજ્જનનાં પરંતુ	દુષ્ટો; પરંતુ જુદું સજ્જનોમાં:
જ્ઞાનાર્થ દાનાર્થ વ રક્ષણાર્થ	જ્ઞાનાર્થ, દાનાર્થ ચ રક્ષણાર્થ.

આવી વ્યાયામ-આનંદ કરવા મન થાય એ પણ યાજ્ઞિકસાહેબના આ અનુવાદોનું એક વાચન-આસ્વાદન-

મૂલ્ય જ ગણાય.

ક્યાંક, ખાસ કરીને શાર્દૂલવિકીરિત અને સ્વઘરા જેવા દીર્ઘ છંદોના શ્લોકોના અનુવાદમાં મુશ્કેલી પણ વરતાય છે - જેમકે સુ. ૧૮૩ મૂર્ખોઽશાન્તતપસ્વી (સ્વઘરા) અને સુ. ૨૦૭ હારો ભાતિ (શાર્દૂલઁ) અનુવાદો ક્લિષ્ટ કે દુર્ગમ રહી ગયા છે.

લેખકે બીજા વિષયો ઉપરાંત ‘સુભાષિતપ્રશંસા’ વિભાગ કરીને પણ કેટલાંક સુભાષિતો મૂક્યાં છે એમાં એકની ચમત્કૃતિ રસ પડે એવી છે : ‘સંસારે ત્રણ રત્નો છે/જળ, અન્ન, સુભાષિત./પથ્થરોને વૃથા મૂર્ખો/ઓળખે ‘રત્ન’ નામથી’ (સુ. ૨૨૦)

પુસ્તકને અંતે સંસ્કૃત સુભાષિતોના પ્રથમાક્ષરોની અકારાદિકમ સૂચિ આપી છે એ ઇચ્છિત સુભાષિત સુધી જવાની સુવિધા આપે છે. વળી, પ્રસ્તાવનામાં એમણે એક બીજું વર્ગીકરણ પણ નિર્દેશ્યું છે - પ્રાર્થના અને હાસ્ય, પાદપૂર્તિ અને અર્થાન્તરન્યાસ, શ્લેષ, નાન્દી, સમસ્યા, ચમત્કૃતિ વગેરે અને દરેકની સામે સુભાષિતકમ નોંધ્યા છે. એમણે બધાં જ સુભાષિતોની આવી વિષયસૂચિ પણ આપવા જેવી હતી.

સંસ્કૃત ભાષા અને સાહિત્યના સંસ્કાર બાળપણથી જ કેવા સિંચાય છે એની વાત એમણે પ્રસ્તાવનામાં કરી છે એ પણ પ્રેરક છે.

નિવૃત્તિ પછીના નિજાનંદી સમયને એમણે સંસ્કૃતના સંસ્કાર-અધ્યયનના વારસાને સુભાષિતોના અનુવાદોમાં પ્રયોજીને, ‘અખંડ આનંદ’માં શ્રેણી ચલાવી એના પરિણામ રૂપે આ પુસ્તક આપણને મળ્યું છે.

□

ફળની વેરાએ ઊડિલો લઈ ગયો

[સંપાદક] પ્રશાંત પટેલ, યોગેશ પટેલ.

એન. એસ. પટેલ આર્ટ્સ કોલેજ, આણંદ, ૨૦૧૫.

સંસ્થાના ગુજરાતી લોકવિદ્યા વિભાગના બે અધ્યાપકોએ ક્ષેત્રકાર્ય કરીને, મહીસાગર જિલ્લાના પાટીદાર સમાજમાં ગવાતાં લગ્નગીતોનું કંકોતરી અને ગણેશસ્થાપનથી માંડીને મંગળફેરા અને કન્યાવિદાય સુધીના ક્રમબદ્ધ વિભાગોમાં વહેંચીને કરેલું આ સંકલન છે. સંપાદકોની વિગતવાર

પ્રસ્તાવના અને પરિશિષ્ટો જોતાં એનું મહત્ત્વનું સમાજશાસ્ત્રીય દસ્તાવેજી મૂલ્ય ઊપસે છે. એ સાથે જ આ દોઢસો જેટલાં લગ્નગીતોનું એક લાક્ષણિક આસ્વાદ-મૂલ્ય પણ ઊપસે છે – એ કદાચ સાહિત્યરસિકો માટે વધારે રસપ્રદ નીવડશે. (પુસ્તક સાથે, લગ્નગીતોના ગાનની ઘનાંકિતા(CD) પણ મૂકેલી છે.)

લોકગીતોની એક વિશિષ્ટ વ્યંજનાશક્તિ હોય છે એ કોઈવાર રૂપક રૂપે, કોઈવાર ચિત્ર-કલ્પનરૂપે દેખાતી હોય છે. થોડાક નમૂના જોઈએ :

૧. વર-કન્યા/પતિ-પત્નીની મજાકભરી સરખામણી
 ‘સોખલિયા મોટા ને કણચી નાની રે કેસરિયા લાલ’
 [સોખલિયા(ચોખા) અને કણકી] (૫૦ ૭૬)

૨. કન્યાનો મામેરા અંગેનો ઉલ્લાસ
 ‘હું તો ચંપે ચડું ને કેળે ઊતરું’ (૫૦ ૮૦)
 ૩. લગ્ન માટે ફેરા ખાતો ને કન્યાને ઊપાડી લઈ જતો વર. એને ટોણો.

‘બગલું બતરી ફેરા ખાય રે,
 બગલું બતરી ફેરા ખાય રે...

xxx
 બગલું રમાબેનને લેતું જાય રે,
 ઓહણ મારા બકોરભાઈ દોડ્યા દોડ્યા જાય રે’
 (૫૦ ૧૧૩)

૪. વેવાઈને ઠપકો, એમની હળવી મજાક.
 ‘અંધારિયામાં તેડચો તાંણી અજવારિયામાં આયો,
 મારા નવલા વેવઈ, તારો આવો ચેવો વાયદો’
 (૫૦ ૧૩૨)

૫. ફટાણું – અહીં મજાક છે, અશ્લીલ ટોણો નથી.
 ‘પાછી પાશી રે વેવોણ તારી ઘાઘરી ગંધાય...’
 (૫૦ ૧૩૭)

૬. ઉતાવળિયા વર/જાનેયાઓને સણસણતો ટોણો. ચિત્ર સરસ છે.
 ‘થંભી રહો થંભી રહો મંડપની બા’ર,
 ઉતાવર સીદને કરો છો...
 અજુ અમારાં બેની દાતણ ડાંરે છે,
 દાતણ ડાંરતાં લાગશે ઘણી વાર’ (૫૦ ૧૫૬)

અને જેના પરથી સંપાદકોએ શીર્ષક કર્યું છે, એ વ્યંજનાસભર કાવ્યાત્મક પંક્તિઓ :

‘એક આંબો ઉશયો ડવા લાખનો...
 એને ઉશરતાં લાગી ઘણી વાર...
 ફળની વેરાએ ઊડિલો લઈ ગયો...’ (૫૦ ૧૮૬)

આવા ઉપયોગી અને સરસ સંપાદનમાં એક અપેક્ષા એ રહે છે કે થોડાંક પસંદ કરેલાં લગ્નગીતોના ટૂંકા આસ્વાદો સંપાદકોએ મૂક્યા હોત. એથી એનું મૂલ્ય વધી જાત. વળી, મુદ્રણની અહીં ઘણી ભૂલો છે. અનુસ્વારોની અરાજકતા, જોડણીમાં બેધ્યાનપણું (‘ઘાલજો’ને બદલે ‘ગાલજો’, વગેરે), શબ્દો છૂટા પાડવાને કારણે વધતી અસ્પષ્ટતાઓ (તાબાંતે કુડીઓ સવાગજ ઊડીઓ [તાંબા તે કૂડીઓ સવા ગજ ઊડીઓ]; મોરારાજ [મોરા રાજ], ચમના લાઈ રે [ચમ ના લાઈ રે], વગેરે) – કલેશકર છે. શબ્દાર્થો પણ અપૂરતા મુકાયા છે.

આવાં સંપાદનો વધારે થાય ને વધુ કાળજીથી થાય એવી શુભેચ્છા સાથે અભિનંદન.

સાંપ્રત ગુજરાતી કવિતા (૧૯૮૫-૨૦૧૦),
 સંપાદક રાજેન્દ્ર પટેલ
 સાહિત્ય અકાદેમી, દિલ્હી, ૨૦૧૫.

પૂર્વ પેઢીના આધુનિક સર્જકોનાં અનુઆધુનિક ગાળામાં સ્થિત્યંતરો, ઉત્તર પેઢીના આધુનિક કવિઓની અનુઆધુનિક ગાળામાં સિદ્ધિઓ, દલિત અને આદિવાસી ચેતનાની અભિવ્યક્તિ, નારીચેતનાની અભિવ્યક્તિ, અનુઆધુનિક સમયના સર્જકો, અનુઆધુનિક ગીત-ગઝલ-કારો, અનુઆધુનિક વસાહતી સર્જકો – એવા અર્થપૂર્ણ વિભાગોમાં ૫૩ કવિઓની, એક કે એકાધિક રચનાઓની પસંદગી રજૂ કરતું આ સંપાદન વિશિષ્ટ છે. ‘નવી ઓળખની મથામણ’ નામનો પ્રાસ્તાવિક સંપાદકીય લેખ કાવ્યકૃતિઓ, કવિઓની સંવેદન-રેખાઓ ઉપસાવતો અને અંતે સંદર્ભગ્રંથ સૂચિ આપતો ધ્યાનાર્હ લેખ છે. છેલ્લે, ૧૯૮૫થી ૨૦૧૦ સુધીમાં પ્રગટ થયેલા ૮૦૦ ઉપરાંત કાવ્યસંગ્રહોની વર્ષક્રમે સૂચિ મૂકી છે એ જહેમત પણ,

સૂઝભરી ને અલબત્ત ઘણી ઉપયોગી માહિતી આપનારી છે. કવિઓ અને કાવ્ય-રચનાઓની સંપાદકની પસંદગી અંગે કાવ્યરસિકોને વિકલ્પો સૂઝવાના કે પ્રશ્નો થવાના – પણ આખરે તો સંપાદકનાં રુચિ-સમજ જ કોઈ પણ સંપાદનમાં આગળ આવવાનાં. અલબત્ત, પસંદગીમાં અહીં ઉત્તમ રચનાઓ પણ દેખાઈ આવે છે.

સંપાદકીય લેખ જેમ કવિઓની વિશેષતાઓ ચીંધે છે, એમ સમયની તાસીર પણ ઉપસાવી શક્યો હોત તો એને એક વિશેષ પરિમાણ મળત. એ તાસીર પ્રત્યેક વિભાગને આરંભે, વિભાગની લાક્ષણિકતા તરીકે પણ મૂકી શકાઈ હોત. ઉપરાંત, આવા સંપાદનની એક આવશ્યકતા – બલકે અનિવાર્યતા – એ હતી કે પ્રત્યેક કાવ્યકૃતિનો સ્ત્રોત અપાયો હોત. કોઈપણ સંપાદનની અધિકૃતતા સ્ત્રોત-નિર્દેશને જરૂરી બનાવે છે.

એક વિશિષ્ટ સંપાદન માટે રાજેન્દ્રભાઈને અભિનંદન.

યદા તદા ગઝલ, સ્નેહી પરમાર

દર્શક ફાઉન્ડેશન, રંગદ્વાર, અમદાવાદ, ૨૦૧૫.

આજે ગુજરાતીમાં ઉત્તમ ગઝલો ઉપરાંત સહ્ય અને અસહ્ય એમ બીજા બે પ્રકારની ગઝલો પણ લખાય છે – મોટા પ્રમાણમાં લખાય છે. સ્નેહી પરમારની ગઝલો સહ્ય પ્રકારની કૃતિઓ આપે છે એનો રાહતભર્યો આનંદ થાય છે.

કવિના ઉત્તમ કવિતાની કોટિના કેટલાક શૈરનાં થોડાંક દષ્ટાંતો પહેલાં જોઈએ – હવે પછીના સંગ્રહમાં એવા શૈર વધુ હોય એવી સ્નેહી શુભેચ્છા સાથે.

- હું એમ માનું પછી ક્યાંથી દુખ થાય પ્રભુ,
હજાર હાથ છે એને હજાર કામ હશે. (૫૦ ય)
- એટલો લાયક ખરો કે હું અહીં બેસી શકું!
એટલું પોતાને પૂછ્યું હોય તે બેસી શકે. (૨૫)

પ્રસન્ન રંગદર્શિતાને સૂચક રીતે આલેખતા કેટલાંક સ્મૃહણીય શૈર –

- ધરે ના કાન પર ચોપાસ બનતી એક પણ બાબત
અગાસી ને ઝરૂખો એકબીજાંના પ્રણયમાં રત(૨૭)
- છે ખબર કે એને ગરમાળો ગમે,
એટલે અમને ય ઉનાળો ગમે. (૪૫)

- મારી લેખણ, નાના જણની પીડાવાહક નૌકા છે;
દેવી! ચરણોનાં સહુ કામણ પંખાળીને બેસો (૨)

પરંતુ, મુખરતા અને સભારંજકતાની મર્યાદા, કેટલાક સારા શૈરને પણ વળગતી રહી છે. એથી, ચબરાકીનો ને સદા પ્રભાવના આશયનો પાસ પણ એને લાગ્યો છે. બીજા વાચને એનો જાદુ ઓછો થઈ જાય છે.

- જેમ શિલ્પી જુએ છે પથ્થરમાં

એમ મારામાં શોધજો તૂટી. (૫૦ ૧)

- બધાય લોકને રાવણ છે એમ થાય ભલે

છતાં મંદોદરીને મન તો એ જ રામ હશે. (૪)

ક્યારેક પ્રથમ શ્રવણો/વાચને પણ ઉઘાડી પડી જતી રંજકતા છે –

- એમ જીવતરમાં છે આંસુની જગા

જેમ ભોજનમાં અથાણું હોય છે (૫૦ ૫૫)

ગંભીર ભાવે કવિતાનું સેવન કરવાને બદલે દેખાદેખીથી ફેશનવશ થવાની, અંગ્રેજી શબ્દપ્રયોગો ગઝલમાં દાખલ કરવાની ટેવ ઘણા ગઝલકારોને છે એ સ્નેહી પરમાર જેવા, પ્રમાણમાં સારું લખનારને ય વળગેલી દેખાય છે : ‘Excuse me’ અને ‘Take it easy’વાળી ગઝલો આ પ્રકારની, કવિએ ન અનુસરવા જેવી કૃતિઓ છે.

લયની શિથિલતા કોઈપણ કાવ્યમાં ન ચલાવી શકાય. એ મહત્ત્વની કાવ્ય-સર્જન-શરત હોય છે. એવા લયભંગનાં કેટલાંક સ્થાનો પૈકી એક નોંધું :

આ બધી એ પહેલાંની ગઝલો છે,

મેં ચલમ તો હજી ભરી ક્યાં છે!

આખી ગઝલકૃતિમાંથી એક-બે શૈર સારા હોય, પછી ખેંચેલા સરેરાશ કે નબળા શૈર આવે એને ગઝલ-સ્વરૂપની જ નબળાઈ ન ગણીએ, પણ એ તે તે કવિની સન્નદતાનો, સજ્જતાનો અભાવ તો બતાવે છે. એવા શૈર રદ કરવાની, ફરી ફરી પોતાની કૃતિને જોવાની, સંમાર્જિત કરવાની, અંદર ઊતરીને રચના કરવાની કાળજી જ કાવ્યકૃતિને ટકાવી શકે. તમા રાખ્યા વિના, કેવળ સભા તરફ દોડી જવાના વલણે ગુજરાતીમાં બેસુમાર નબળી ગઝલો ખડકી છે.

સ્નેહી પરમાર જેવા કવિઓ આવી સરકણી-લપસણી સ્થિતિઓ વટાવી શકે તો, એમની શક્યતાભરેલી થોડીક પંક્તિઓ બતાવે છે કે એ પ્રસન્ન કરનારી ઉત્તમ કૃતિઓ આપી શકશે. □

અન્વીક્ષા (૧૯૭૦) : અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ

□

આધુનિકતાવાદી વિવેચનની ઠાવકી છબી

ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા

અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટનો પ્રથમ વિવેચનસંગ્રહ અન્વીક્ષા ૧૯૭૦માં પ્રકાશિત થયો. ગુજરાતી સાહિત્યમાં આધુનિકતાવાદનો એ ઉગ્ર કાળ હતો. સાહિત્યની પારંપરિક ભૂમિકાના ઉચ્છેદ સાથે આત્યંતિક પ્રયોગશીલતાનાં આંદોલન ચાલુ હતાં. આંતરરાષ્ટ્રીય સાહિત્યપ્રવાહોની અને ખાસ તો પરિવર્તિત સિદ્ધાંતોની ભૂમિકાઓની અભિજ્ઞતા સાથે બધું તળેઉપર હતું. આ સંજોગોમાં અનિરુદ્ધનો એક પગ પરંપરામાં અને બીજો પગ આધુનિકતાવાદમાં હતો.

કદાચ, નિરંજન ભગતે આથી જ ગ્રંથના ઉપરણા પર જે લખ્યું એમાં અનિરુદ્ધને તત્કાલીન બે મુખ્ય વ્યવસાયી રોગો ‘અત્યાગ્રહ અને અહમ્’માંથી મુક્ત જોયા. પણ પછી નિરંજન ભગતે જે ‘ભક્તિ’ અને ‘નમ્રતા’નો પુરસ્કાર કર્યો છે તે એમની પોતાની તત્કાલીન સાહિત્ય ભૂમિકાના પ્રત્યાઘાતમાં બંધાયેલી ગ્રંથિનું પરિણામ છે. વિવેચનને ભક્તિ ક્યારેય ન પાલવે. એવું વિવેચન તટસ્થતા ગુમાવેલું અને પરિપ્રેક્ષ્ય વગરનું જ હોય. અને વિવેચન નમ્ર પણ ન હોઈ શકે. એવું વિવેચન ભીરુતા સાથે સાચા મૂલ્યાંકનને સંતાડતું જ હોય. સદ્ભાગ્યે અનિરુદ્ધ એકાદ બે અપવાદો સિવાય સર્જાયેલા અને સર્જાતા સાહિત્યનો તાગ પ્રમાણમાં બરાબર લઈ શક્યા છે.

રણકારયુક્ત અવાજનો પડછાયો એમનાં વક્તવ્યો પર

અવશ્ય જોઈ શકાય છે. આ ગ્રંથના પહેલા વિભાગમાં જે આઠ લેખો મૂક્યા છે એમાં ચાર લેખોનું એમનાં વક્તવ્યો સાથે અનુસંધાન છે. તો બાકીના બે લેખો એમના પોતાના સંપાદનગ્રંથોના સંપાદકીય લેખો છે અને લેખો નોંધ અને મુદ્દા રૂપે છે. અલબત્ત વક્તવ્યોના અંતે જે ઔપચારિક વાક્યો બોલાયાં હશે એની, અહીં મુદ્રિત લેખોમાંથી બાદબાકી કરી શકાઈ હોત.

ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્ય સાથે સાહિત્યવિચારના ઉત્કાંત થતા આલેખને અનિરુદ્ધ ‘૧૯૪૫ પહેલાંના ગુજરાતી સાહિત્યવિવેચનના કેટલાક સંપ્રત્યયો’ લેખમાં પોતીકી દષ્ટિ સાથે રજૂ કર્યો છે. કેટલાક મુદ્દાઓને નવી વિચારણાનો લાભ આપ્યો છે. સુધારક યુગમાં સભારંજની બોધલક્ષી ચાતુરીપ્રધાન કવિતા વચ્ચે નર્મદે કૃત્રિમ જોસ્સો અને શીઘ્રકવિતાને સ્થાન આપ્યું એને અનિરુદ્ધ નર્મદની કાવ્યવિભાવનાની નબળી કડી ગણે છે અને સ્પષ્ટ કહે છે કે આગળ વધતાં ‘જોસ્સા’નું સ્વપ્ન ‘ઊર્મિ’ લે છે. પછી રમણભાઈના ‘ઊર્મિ’ અંગેના એકાંગી મતનો પ્રતિવાદ આનંદશંકરે અને બળવંતરાયે કર્યો. બળવંતરાયે ઊર્મિપ્રધાનતાની સામે વિચારપ્રાધાન્યની વાત કરી. અનિરુદ્ધ વિચારબળને કૃતિની રચનપ્રક્રિયામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતા આયોજનબળ રૂપે ઓળખાવે છે પરંતુ બળવંતરાય

એઝરા પાઉન્ડ અને એલિયટના સિદ્ધાંતોની અસરથી cluster of fused ideasને 'વિચારધનતા'માં સમાવવા જતાં સરલીકરણનો દોષ વહોરી લે છે એ પણ અનિરુદ્ધે સ્પષ્ટ કહ્યું છે. પણ બળવંતરાય દ્વારા નાદમાધુર્યને બદલે કાવ્યગત શબ્દલય તરફ ગતિ થાય છે, એની ખાસ નોંધ લેવાયેલી છે. આ પછી અનિરુદ્ધે તત્કાલીન નવી સંપ્રજ્ઞતા સામે સંક્રમણનો મુદ્દો ઉઠાવ્યો છે. ૨૦ વિં પાઠકનું વિધાન છે : 'કલાકારના ચિત્તમાંથી ભાવકના ચિત્તમાં થતું ભાવનું અશેષ સંક્રમણ એ જ કલાની સફળતા છે.' અહીં અનિરુદ્ધ કહે છે કે આમ કહેવામાં તો કલાકૃતિ માત્ર સાધનભૂત જ બની રહે છે અને પછી સ્પષ્ટ પ્રશ્ન કરે છે : કવિનો અનુભવ, કલાકૃતિમાં નિરૂપાયેલો અનુભવ અને ભાવકનો અનુભવ - એ ત્રણેનું સમીકરણ માંડી શકાય? અનિરુદ્ધ સ્પષ્ટ મંતવ્ય આપે છે કે સમસંવેદનનો આગ્રહ રાખવામાં communication કરતાં communion તરફ ઝોક દેવાઈ ગયો છે.

આ જ લેખમાં અનિરુદ્ધે અન્ય કલાઓના સંદર્ભમાં થયેલી સાહિત્યચર્ચાનો મુદ્દો ઉઠાવ્યો છે અને ગુજરાતી વિવેચનમાં અન્ય કલાઓની તુલનાત્મક ભૂમિકાએ નર્મદ, મણિલાલ, નરસિંહરાવથી માંડી ૨૦ વિં પાઠક સુધીનાની નોંધ લઈ કલાઓમાં ઉચ્ચાવચતાના સ્વીકારના મત સામે પ્રશ્ન ખડો કર્યો છે. એટલું જ નહીં પણ 'કલામીમાંસા સાહિત્યકલાના વિવેચનને એકદમ ઉપકારક થઈ જાય એ અત્યારે સંભવિત નથી.' એવો ૨૦ વિં પાઠકનો વિચાર, એમની કલાચર્ચાને વિસ્તૃત અને તલાવગાહી બનાવવામાં અવરોધક બન્યો છે. એમ ભારપૂર્વક અનિરુદ્ધે નિદાન કર્યું છે. આ પછી ગુજરાતી વિવેચનમાં પદના જેટલી ગદ્યની ચર્ચા થઈ નથી એ મુદ્દો હાથ પર લઈ ગદ્યની ચર્ચા કરતાં કરતાં નર્મદ, નવલરામ, રમણભાઈ વગેરેનાં મંતવ્યો રજૂ કરી નવલકથાચર્ચામાં અનિરુદ્ધ નિષ્કર્ષ આપે છે કે મુનશી અને રમણભાઈની બાબતમાં આપણું વિવેચન ખાસ કરીને નરસિંહરાવ અને વિશ્વનાથમાં અહોભાવયુક્ત બની ગયું. અનિરુદ્ધનું આધુનિક ચેતના સાથેનું અનુસંધાન આનંદશંકરના વિધાન અંગેની ચર્ચામાં જોવાય છે. આનંદશંકર કહે છે : 'સાહિત્યના forms અને આકૃતિમાં નવીનતાને પુષ્કળ અવકાશ છે' પણ પછી ઉમેરે છે કે 'આકૃતિ નવી તે બધી સારી જ હોય એમ કાંઈ નથી'

આનંદશંકરનાં આ વિધાનો પર અનિરુદ્ધ ઘોતક ટિપ્પણી કરતાં કહે છે : 'આધુનિક વિવેચનામાં formની વિભાવનાઓ બદલાતી રહી છે.' એકંદરે આ લેખ આ ગ્રંથનો સત્ત્વશાળી લેખ રહ્યો છે.

'સર્જતા સાહિત્યમાં જીવનમૂલ્યની માવજત' કદાચ અનિરુદ્ધની બહુ શરૂઆતની કારકિર્દીનું વક્તવ્ય છે. તેમ છતાં, જતા યુગની અને આવતા યુગની પૂરી સભાનતા એમાં વર્તાય છે. ઉમાશંકરની 'છિન્નભિન્ન છું' રચનાને લઈને, માનવી અશ્રદ્ધામાં શ્રદ્ધા રાખે અને અમાન્યતામાં માને એ પરિસ્થિતિનો નિર્દેશ કરી અનિરુદ્ધ આધુનિક હવા સાથે ઉચ્ચારે છે કે 'જીવનમાં સ્વીકારેલાં મૂલ્યોની માવજત કરાવવા સાહિત્ય પાસે જઈએ તો મને લાગે છે કે અવળો પંથ ગ્રહણ કરવા જેવું છે.' પણ પછી જીવનને કાપી નાખતી તત્કાલીન સ્વાયત્ત શુદ્ધ સાહિત્યની વિભાવનાની સામે તાળો મેળવવાનો પ્રયત્ન કરતી અનિરુદ્ધની વિવેચના ઉચ્ચારે છે : 'જીવન પર સાહિત્ય આધારિત છે એ વાત સારી છે પણ એ જીવન જ્યારે સાહિત્યમાં આવે છે ત્યારે એનું સીધેસીધું પ્રતિબિંબ સાહિત્યમાં પડતું નથી, પણ આતું પરિવર્તન પામીને એ સાહિત્યમાં આવે છે. સાહિત્યનાં મૂલ્યો પરિણામે જીવનમાં સ્વીકૃત મૂલ્યોથી ભિન્ન હોય છે' અનિરુદ્ધ સાહિત્યના પ્રતિબિંબવાદથી અહીં ખાસ્સા હટ્યા છે, પણ આધુનિકતાવાદની સ્વાયત્તતા સાથે જોડાયા નથી કે એની પ્રતિચર્ચા પણ કરી નથી.

'પદનાટકની શોધમાં' (માધ્યમની કેટલીક સમસ્યાઓ અને મથામણો)નું વક્તવ્ય કીમતી છે. આજ સુધીની પદનાટક અંગેની ચર્ચામાં આ લેખનું મહત્ત્વ એકદમ એ કારણે ઊપસી આવે છે કે પદનાટકની વિચારણાના ઐતિહાસિક ક્રમમાં જઈ અનિરુદ્ધે એની સમસ્યાઓને વ્યવસ્થિત રીતે તારવી છે. વક્તવ્યની શરૂઆત સુરેખ પ્રતિજ્ઞાથી થાય છે : 'પદનાટકમાં પદથી જુદું પદ અને નાટકથી જુદું નાટક જોઈએ. પદનાટકમાંનું પદ એ નાટકનું પદ છે અને પદનાટકમાંનું નાટક એ પદનું નાટક છે.' અનિરુદ્ધ નર્મદ, નવલરામ, કે. હં. ધ્રુવ વગેરેની વિચારણાને સ્પર્શ કરીને ન્હાનાલાલ સુધી આવતાં કહે છે : 'ન્હાલાલાલને મન ભાવના પ્રધાન હતી, નાટક પ્રધાન નહોતું.' હંસા મહેતાના હેમ્લેટના અનુષ્ટુપમાં થયેલા અનુવાદ અંગે કહે છે : 'ત્યાં છંદ માથું ઊંચકે છે. એનાથી

નાટકની વાંકીચૂકી ચઢઊતરમાં આગળ ચલાતું જ નથી.’ અનિરુદ્ધનું પદનાટક અંગેનું નિદાન મહત્ત્વનું છે : ‘આપણે મોટાભાગનાં સંસ્કૃત વૃત્તોને લઈને કામ આગળ ચલાવવાનું કહીએ પણ ભાષા આપણી સંસ્કૃતનું નહીં પણ અપભ્રંશનું કાઠું લઈને અવતરેલી છે.’ પદનાટકની ભાષા અંગેની પોતાની કલ્પના પણ અનિરુદ્ધે સ્પષ્ટ જણાવી છે : નાટકની ભાષા બોલચાલની ભાષાના પ્રમાણમાં તો ‘કૃત્રિમ’ ખરી પણ કાવ્યની ભાષા કરતાં એ બોલચાલની ભાષાની વધુ નજીક હોય છે’ આ સંદર્ભો વચ્ચે અનિરુદ્ધે ઉમાશંકર જોશીનાં નાટકો અંગે આપેલું મંતવ્ય એકદમ ધ્યાન ખેંચે છે : ‘શ્રી ઉમાશંકર પદનું પદ્યત્વ જતું કરવા તૈયાર નથી, એમનો આગ્રહ સ્વીકાર્ય છે. પણ ગદ્યથી જાણી કરીને દૂરતા કેળવવામાં પદને કૃત્રિમ ‘આભાસી કવિતાઈ’ બનાવવાની ક્રિયા કોઈ કરે તો તે ચલાવી ન લેવાય.

કવિનું બંધાયેલું ચિત્તંત્ર અને એનું રચનાવિશ્વ પરસ્પર કઈ રીતે પ્રભાવ પાડે છે એનો તાગ અનિરુદ્ધે ‘નર્મદની કાવ્યવિભાવના અને તેની ઉપર તેની અસર’ પર અપાયેલા વક્તવ્ય દ્વારા લીધો છે. અહીં વક્તવ્યના આધાર રૂપે અનિરુદ્ધે નર્મદે ‘કવિ અને કવિતા’ નામના લેખમાં આપેલી વ્યાખ્યાને ચર્ચામાં લીધી છે. નર્મદે આપેલી વ્યાખ્યા છે : જે લાગણીઓને વશ છે, જે કામક્રોધાદિકને સારી પેઠે ઓળખે છે, જેવું દીઠું સાંભળ્યું તેવું બોલવાની, કરી દેખાડવાની અથવા કોઈ પણ રીતે સમજ્યો એમ જુક્તિથી રંગીને બતાવવાની જેની શક્તિ છે, તેઓને કવિ કહેવા.’ અહીં ત્રણ મુદ્દાઓ એક પછી એક ચર્ચામાં લેવાયા છે. પહેલો મુદ્દો ‘કવિ લાગણીઓને વશ છે’; બીજો મુદ્દો ‘કવિ જેવું દીઠું સાંભળ્યું તેવું બોલે છે’; અને ત્રીજો મુદ્દો ‘કોઈ પણ રીતે સમજ્યો એમ જુક્તિથી રંગીને બતાવવાની એની શક્તિ છે.’ પહેલા મુદ્દામાં જતા રહેતા તાટસ્થ તરફ, બીજા મુદ્દામાં લાગણીના નવવિધાનની અવગણના તરફ અને ત્રીજા મુદ્દામાં સર્જક પક્ષે થતી આત્મપ્રતારણાના દોષ તરફ આંગળી ચીંધાયેલી છે અને નર્મદની કવિતા કેમ વણસી ગઈ, એનો અનિરુદ્ધ દ્વારા માંડીને ખુલાસો અપાયો છે. અહીં પણ વક્તવ્યને અંતે ‘મારા વક્તવ્યનું સમાપન કરું’ જેવો મૂળનો સંદર્ભ પ્રકાશન વખતે ટાળવા જેવો હતો. અનિરુદ્ધના પ્રથમ ખંડના આ ચાર વક્તવ્યો વક્તાની સંનિષ્ઠ તૈયારી અને મૂલગામી દષ્ટિનાં દર્શક બન્યાં છે.

આ પહેલા ખંડમાં ‘ઔરિસ્ટોટલનું કાવ્યશાસ્ત્ર : એક ભૂમિકા’ અને ‘મેઘાણી : શબ્દના સોદાગર’ જેવા લેખો આમ તો અનિરુદ્ધ દ્વારા અનુક્રમે અનુવાદિત અને સંપાદિત પુસ્તકોના પ્રવેશકો છે. ‘ઔરિસ્ટોટલનું કાવ્યશાસ્ત્ર’માં શ્રમપૂર્વક ઔરિસ્ટોટલની પહેલાં પરંપરાની ભૂમિકા બાંધી દર્શાવ્યું છે કે ઉપયોગી કલાઓ અને લલિત કલાઓ વચ્ચેનો ભેદ ત્યારે પડેલો નહોતો. બંને વચ્ચેની ભેદરેખા પર આંગળી મૂકનાર ઔરિસ્ટોટલ પહેલો છે. વળી અનિરુદ્ધે વિવેચન અને સંજ્ઞાઓ વિશે વિચારતાં એક માર્મિક વિધાન કર્યું છે : ‘વિવેચનનો ઇતિહાસ ખરું જોઈએ તો સંજ્ઞાઓના ભિન્નભિન્ન સંદર્ભોમાં થતા નાનામોટા અર્થ ફેરફારોનો ઇતિહાસ છે.’ આ સંદર્ભમાં પ્લેટોની સરખામણીએ ઔરિસ્ટોટલ ‘નકલ’માં સિદ્ધાંતથી ખૂબ દૂર નીકળી જાય છે; એવું ભારપૂર્વક કહેવાયું છે. આ પછી અનિરુદ્ધે Catharsis અંગેના ત્રણ વિ પર્યાયો (વિવેચન પદ્ધતિ, વિશોધનપદ્ધતિ અને સ્પષ્ટીકરણપદ્ધતિ)ના વિચારવિશ્વની ઓળખ આપવા મથે છે. ‘મેઘાણી : શબ્દના સોદાગર’ એ મેઘાણી પરના અનિરુદ્ધે સંપાદિત કરેલા ગ્રંથનો પ્રવેશક છે. અહીં સાહિત્ય અને પત્રકારત્વની ચિકિત્સારૂપ ભૂમિકા બાંધી છે અને મેઘાણી કઈ રીતે આંતરિક ‘એકાન્ત’ જાળવી શક્યા એ દર્શાવાયું છે. વળી મેઘાણીનો હેતુ revivalનો હતો અને એકલે હાથે પોતાની રીતે પાર પાડવા તેમજ લોકસાહિત્યના સુન્દર નમૂના લોકો સમક્ષ સરસ રીતે રજૂ કરીને તેની સાહિત્ય લેખે પ્રતિષ્ઠા કરવા આજીવન મથ્યા છે. એની પણ ઉચિત ચિકિત્સા કરી છે. મેઘાણીએ કહેલું લોકસંસ્કૃતિ અને ભદ્ર સંસ્કૃતિ વચ્ચેનું સેતુકાર્ય અને એ દ્વારા તૂટેલા, કવિતામાં પેસી ગેયલા અતિ ચોખલિયાળાપણાના ઘમંડને, ભાષાડંબરને અને રાસનૃત્યની સાંકડી એકસૂરિલી મન્દગતિને પણ યોગ્ય રૂપમાં પ્રગટ કર્યાં છે. અંતે ઉમાશંકરના શબ્દોથી સમાપન કરતાં આ પ્રવેશકોમાં કહેવાયું છે કે મેઘાણીએ ‘સુરુચિની શાળા’ ચલાવી.

પહેલા ખંડમાં ‘શુદ્ધ નવલકથા – એક નોંધ’ અને ‘વસંતવિજય – ત્રણ મુદ્દા’ એ બંને લખાણો ટૂંકાં છતાં દષ્ટિસંપન્ન છે. ‘શુદ્ધ નવલકથા’માં આધુનિકતાવાદના શરૂ થયેલા દોરમાં ‘શુદ્ધ સાહિત્ય’ના સંદર્ભને આકલિત કરવાનો અનિરુદ્ધનો સંનિષ્ઠ પ્રયત્ન છે. સિનેમા અને ટેલિવિઝનને કારણે નવલકથાની પુનર્વ્યાખ્યા થતાં નવલકથા અંતર્મુખ થઈ

અને ફ્લોબેર જેવાએ એને એક કલાકૃતિ તરીકે સ્વાયત્ત અને નિરપેક્ષ બનાવવાનો આદર્શ સેવ્યો એનો સંદર્ભ આપી અનિરુદ્ધ સ્પષ્ટ કરે છે કે ‘ઘટના વિના તદ્દન અવકાશમાં નવલકથા જીવી શકે નહીં. ઘટનાનો લોપ ન થઈ શકે તેનું તિરોધાન, નિગરણ થઈ શકે,’ શુદ્ધ નવલકથાની દિશામાં થયેલા પ્રૂસ્ત, જેમ્સ જોય્સ, વર્જિનિયા વૂલ્ફ અને કાફકાના પ્રયત્નોના નિર્દેશો સાથે આ લેખ જોન વેઈનના મંતવ્યનો સ્વીકાર કરે છે. ‘The novel cannot be purified beyond the point’ આધુનિકતાના ઉગ્ર ગાળામાં થયેલી આ નવલકથાવિચારણા મથામણથી કોઈ માર્ગ શોધવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

‘વસંતવિજય’ – ત્રણ મુદ્દા’ કાન્તના ખંડકાવ્યને સમજવામાં થયેલી કૃતિઓની પૂર્તિરૂપ પણ ખાસ્સા માર્ગદર્શક છે. પ્રસંગસંકલનામાં મર્યાદા’માં મનસુખલાલ ઝવેરીએ ચીંધેલી મર્યાદાનું અનિરુદ્ધે તાર્કિક રીતે ખંડન કર્યું છે અને બતાવ્યું છે કે ખંડકાવ્યનો પ્રારંભ પ્રસંગ ‘વસંતવિજય’ના સમગ્ર વક્તવ્યની સાથે અસંગત નથી પણ સુસંગત છે. ‘માદ્રીની મન:સ્થિતિ’માં કાવ્યસામગ્રીમાંથી સૂચન લઈ અનિરુદ્ધે સ્પષ્ટ કર્યું છે કે કામવિમુખ પર બળાત્કાર કર્યાના આરોપમાંથી પાંડુ ઊગરી જાય છે અને સાથે સાથે બરાબર દર્શાવ્યું છે કે વસંતની અસર એકલા પાંડુના મન પર છે એવું નથી, માદ્રીના મન પર પણ છે જ. ‘વાનપ્રસ્થ સ્વીકાર’માં અનિરુદ્ધે અંતે તારણ કાઢ્યું છે કે ‘પાંડુની પ્રકૃતિ ઇન્દ્રિયબધીરતાને સ્વીકારી શકે તેમ છે જ નહીં, બંધત્વ એટલે ઇન્દ્રિયધીરતા એવો સાદોસીધો અર્થ કવિને અભિપ્રેત છે એમ હું સમજું છું.’ ‘વસંતવિજય’ના આ ક્ષણે ઊભા થયેલા મુદ્દાઓનો અહીં તાર્કિક રીતે પ્રતિકાર થયો છે. ‘વસંતવિજય’નો કોઈપણ અભ્યાસી આ ત્રણ મુદ્દાને જોવાનું ચૂકી જાય એ પાલવે એવું નથી.

○
અન્વીક્ષાના બીજા વિભાગની ગ્રંથસમીક્ષાઓ જોતાં આંખે ઊડીને વળગે એવી આજના સંદર્ભમાં જે ઊણપ વર્તાય છે તે ગ્રંથોની પ્રકાશનસાલની બાદબાકી છે. દરેક ગ્રંથની સમીક્ષાના પ્રારંભમાં પાદટીપમાં ગ્રંથની બધી માહિતી છે પણ એમાં પ્રકાશનવર્ષ દર્શાવાયું નથી; આવૃત્તિની પણ નોંધ લીધી નથી. ‘ગ્રંથસમીક્ષા’ એ કોઈપણ વિવેચક માટે એની કસોટી છે. કયાં પુસ્તકો કયાં ઉપકરણોથી તપાસી કઈ

પ્રક્રિયા મારફતે મૂલ્યાંકન પર વિવેચક આવે છે એ જોવું રસપ્રદ છે.

અહીં પંદર પુસ્તકોની સમીક્ષા છે, એમાં સુરેશ જોષીનો વિવેચનગ્રંથ ગુજરાતી કવિતાનો આસ્વાદ, સુરેશ જોષીની નવલકથા છિન્નપત્ર અને લાભશંકર ઠાકરનો કાવ્યસંગ્રહ વડી જતી પાછળ રમ્ય ઘોષાનો સમાવેશ છે. તત્કાલીન આધુનિકતાવાદના સીમાચિહ્ન રૂપ આ પ્રકાશનો પરની અનિરુદ્ધની વિવેચના આજે પણ એના મૂલ્યાંકનમાં ટકી રહે તેવી છે. ‘કાવ્યાસ્વાદનું સીમાચિહ્ન’ શીર્ષક પોતે જ સુરેશ જોષીના અભૂતપૂર્વ ઉઘાડનો નિર્દેશ કરે છે એ દર્શાવે છે કે કાવ્યમાં પ્રયોજાતી ભાષા પર શ્રી જોષીએ જોક આપ્યો એ આ આસ્વાદલેખોની મહત્ત્વની વિશિષ્ટતા છે. અને સાથે એ પણ દર્શાવે છે કે અભિગ્રહો અને પૂર્વગ્રહોથી મુક્ત થઈને શબ્દના દ્વારમાં થઈને કાવ્યના ગર્ભાગાર સુધી પહોંચી જવું એ આસ્વાદકનું મહત્ત્વનું કાર્ય છે : ‘છિન્નપત્ર – એક ઊર્મિકથા’ શીર્ષક પણ એ જ રીતે સુરેશ જોષીની ગુજરાતી સાહિત્યમાં તદ્દન નવી ઊઘડેલી વિભાવનાને સમાવીને ચાલે છે. કહે છે : ‘ભાષાનું માધ્યમ, એની પ્રબળતા અને સેન્દ્રિયતા આજની નવલકથાનું આગળ તરી આવતું લક્ષણ છે.’ એટલું જ નહીં પણ અગત્યના મૂલ્યાંકન પર પણ તે પહોંચે છે. ‘સામાજિક માળખું નહીં તો નવલકથા નહીં એવા ગઈ કાલ સુધીના ખ્યાલને આવી આધુનિક નવલકથાઓએ ટકવા દીધો નથી; અને તેથી નવલકથાને સમાજના આંતર-જીવનનો ઇતિહાસ કહીને ઓળખાવનારી વ્યાખ્યાઓને આવી કૃતિઓ ગાંઠતી નથી’ સુરેશ જોષીએ આંતર એકોક્તિઓને કૌંસમાં મૂકીને વાચકની દયા ખાધી છે એનો અનિરુદ્ધે છેલ્લે છેલ્લે વિરોધ પણ કર્યો છે.

લાભશંકર ઠાકરના કાવ્યમાર્ગને પરંપરાનું અનુસંધાન અને પોતીકો માર્ગ શીર્ષકથી ઓળખાવી, એક જ સંગ્રહમાં પ્રારંભે પારંપરિક અને પછીથી પોતીકો માર્ગ લેતા લાભશંકર દેખાય છે અને એવો પોતીકો માર્ગ કે પોતે પણ એનું પછીથી અતિક્રમણ કરી શક્યા નહીં. અનિરુદ્ધે તડકો-ર શિથિલ રચના હોવા છતાં એને નોંધપાત્ર પ્રયોગ તરીકે ઓળખાવી છે અને એમાં જ ભવિષ્યની લાભશંકરી મુદ્રા જોઈ છે, એ યોગ્ય છે.

વડોદરાની લલિતકલા વિદ્યાશાખાની ‘લલિતવિભાગ

ગ્રંથમાળા'ના પ્રથમ પ્રકાશન રૂપે મળેલા લક્ષ્મીનાથ બદરીનાથ શાસ્ત્રીના ભારતીય સૌંદર્યશાસ્ત્રની વિસ્તારથી સમીક્ષા કર્યા પછી સ્પષ્ટ કર્યું છે કે દર્શનશાસ્ત્રની પીઠિકા આપવામાં આવી છે તેની સરખામણીમાં રસાસ્વાદની પ્રક્રિયાનો મુદ્દો ઘણો સંક્ષેપમાં ચર્ચાયો લાગે છે અને કલાના આનંદની ચર્ચા તો લગભગ નહિવત્ જ થયેલી છે. તો, વિલિયમ હડસનના એન ઇન્ટ્રોડક્શન ટુ ધ સ્ટડી ઓફ લિટરેચર પર આધારિત વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટના સાહિત્ય સ્વાધ્યાયને વિવેચનના સંદર્ભગ્રંથ તરીકે જોવાનો પ્રયત્ન કરી એમાં કેટલાંક શાસ્ત્રીય ધોરણોની શિથિલતાને નિર્દેશી છે.

અહીં અવલોકનમાં લીધેલાં કથાસાહિત્યનાં પુસ્તકોની સંખ્યા આઠેક જેટલી છે એમાં મરાઠી અને જપાની અનૂદિત કૃતિઓ પણ લીધેલી છે. એકંદરે અહીં અવલોકનની મુશ્કેલી એ છે કે કથાનકને આખ્યા વિના કે સ્પષ્ટ કર્યા વિના ચર્ચાઓ થઈ છે અને તેથી વાચક દોરને પકડીને વિવેચનમાં આગળ વધે એ સુવિધા રહી નથી. તેથી પાત્રચર્ચા કે પ્રસંગચર્ચા અધ્ધર રહી જાય છે. 'રનેહરશ્મિ'ના 'હીરાનાં લટકણિયાં'ના અવલોકનમાં અકારણ વધુ વજન આપી ચર્ચાને ખાસ્સી લંબાવાઈ છે.

પરિશિષ્ટમાં 'લેખક અને તેના પ્રશ્નો'ના અનુવાદ દ્વારા સંનિષ્ઠપણે અને સાહજિકપણે અનિરુદ્ધે યુજિન આયોનેસ્કોને પ્રસ્તુત કર્યા છે; જેમાં અનિરુદ્ધે પોતાના અભિગમમાં એક પરિપ્રેક્ષ્ય જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે; અને એમની કેટલીક સાહિત્યિક માન્યતાઓના મુદ્દાઓનું સમર્થન જોયું છે. અલબત્ત એ પરિપ્રેક્ષ્ય કયું છે અને એમની સાહિત્ય-માન્યતાઓનું ક્યાં સમર્થન મળે છે એ અધ્યાહત રહે છે. પરંતુ આધુનિકતા તરફ ઢળતા અનિરુદ્ધના વિવેચનને એમાંથી મહત્ત્વનું સૂચન મળ્યું હશે તે એ છે કે 'અવિકૃત કહેવાતા બધા સિદ્ધાંતવાદો (dogmatism) કામચલાઉ હોય છે. એ મને માત્ર કામચલાઉ દેખાયા છે. એટલું જ નહીં મને તો લાગે છે કે એ બીજું કશું નહીં પણ અટકળોની સરણીઓ છે, ધારણાઓ છે, વસ્તુઓ પ્રત્યે જોવાના માર્ગો છે જેમનું સ્થાન બીજા આદર્શવાદો કે અમૂર્ત વિભાવનાઓ લઈ શકે.'

પરંપરમાંથી છૂટવા મથતી અને આધુનિકતાવાદનો પૂરેપૂરો સ્વીકાર કરતાં ખચકાતી અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટની ચેતનાની વિકાસશીલ વિવેચકછબી અન્વીક્ષામાં અંકિત થઈ છે એવું જરૂર કહી શકાય.

બંગાળી કથાસાહિત્યનાં ઉત્તમ અને પ્રભાવક સર્જક ઉપરાંત શોષિતો-પીડિતો સુધી અને આદિવાસી પ્રજાના પેટાળમાં જઈને કામ કરનાર એક સંવેદનશીલ અને કર્મઠ વ્યક્તિ તરીકે જાણીતાં મહાશ્વેતા દેવી (જ. ૧૪ જાન્યુ. ૧૯૨૬)ના અવસાન(૨૮ જુલાઈ ૨૦૧૬)થી ભારતની એક વિરલ પ્રતિભાનો દેહવિલય થયો. એમની નવલકથાઓ-વાર્તાઓ પણ કપરા વાસ્તવને આલેખતી અને તીક્ષ્ણ મનુષ્યસંવેદનાને લક્ષ્ય કરતી રહી - પહેલી નવલકથા ઝાંસીર રાની(૧૯૫૬) હોય કે વધુ ખ્યાત થયેલી હાજર ચુરાશીર મા કે રુદાલી જેવી કૃતિઓ હોય, બધાંમાં ક્ષેત્રકાર્ય-શોધકાર્યમાંથી પસાર થઈને નિરૂપેલી મનુષ્ય-સમસ્યાઓનો, બલકે પીડા-ચાતનાઓનો ઊંડો ચિત્ત-હૃદય-સ્પર્શી કલાત્મક આલેખ હોય છે. એમનાં પુસ્તકો ઘણી ભારતીય ભાષાઓમાં તથા અંગ્રેજીમાં અનૂદિત થયાં છે, તેમ એમની કર્મશીલતા પણ ગુજરાતસમેત ઘણા પ્રદેશોમાં પ્રસરી છે. સાહિત્ય અકાદેમી પારિતોષિક અને જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કારથી, પદ્મશ્રી અને પદ્મવિભૂષણથી એ સન્માનિત થયેલાં.

એમની કર્મકેન્દ્રી સર્જકતાને સ્નેહાંજલિ.

પ્રિય રમણભાઈ,

૧. 'પ્રત્યક્ષ'ના ઓક્ટોબર-ડિસેમ્બર ૨૦૧૫ના અંકમાં પ્રગટ થયેલા છાપેલી છેંતાલીસ લીટીના મારા પત્રને નાને માથે આશરે ૨૮૫ છાપેલી લીટીના પત્રની મસમોટી પાઘડી પહેરાવવા બદલ હેમંત દવેનો અને તમારો આભાર.
૨. પાંડિત્ય-પ્રદર્શન ખાતર દીર્ઘસૂત્રી લખાણ કરવાની આદત નથી તેથી શક્ય તેટલા ટૂંકાણમાં મારો પ્રતિભાવ જણાવીશ.
૩. પત્રમાં પાદનોંધ કે પુસ્ત્રનોંધની જરૂર ન હોય તેવી માન્યતાને કારણે અહીં તેમનો ઉપયોગ પણ નહિ કરું. (એક આડ વાત : છેલ્લા કેટલાક વખતથી યુરપ-અમેરિકામાં મોટાભાગનાં વિરામચિહ્નો તેમ જ ફૂટનોટ્સ અને એન્ડનોટ્સનો ઉપયોગ બને ત્યાં સુધી ટાળવાનું વલણ વધતું જાય છે. પણ આપણા અભ્યાસી-વિદ્વાનો હજુ જૂની બ્રિટિશ પરંપરાને જ વળગી રહેવાનું પસંદ કરે છે.)
૪. હેમંત દવે : 'હર્ષવદન ત્રિવેદી જેવા અભ્યાસી વિદ્વાન પાસે આવી શંકા રજૂ કરવા માટેનાં કારણો હશે જ.' જો કારણો હોય તો તે રજૂ કરવાની કોઈ પણ સાચા 'અભ્યાસી વિદ્વાન'ની ફરજ ન ગણાય? અને તેઓ કારણો રજૂ ન કરે તો પણ બીજા બધાએ વિના-કારણ પણ એમની વાત શિરસાવંધ માની લેવાની?
૫. અભ્યાસી કે વિદ્વાન હોવાનો દાવો ન જાતે કરનાર કે ન કોઈ મિત્ર પાસે કરાવનાર એક નાચીઝ પત્રલેખકે તેના પત્રમાં ચાર-ચાર કારણો આપ્યાં હોય તો તે અંગે થોડોક વિચાર કરવાની અભ્યાસી વિદ્વાનને જરૂર લાગે નહિ?
૬. સંસ્કૃત વ્યાકરણની પરિભાષા કોઈ સ્થાનિક જણ પાસેથી જાણીને કોઈ અંગ્રેજ પોતાના પુસ્તકમાં વાપરી જ ન શકે? પરિભાષા કોઈ પંડિત પાસેથી જાણી હોય તો તેટલા ખાતર ડ્રમન્ડનું વ્યાકરણ 'મૌલિક' નહિ, પણ 'અનુવાદ' બની જાય?
૭. હિન્દુસ્તાનને અને તેને લગતી બાબતોને સમજવા-શીખવા

માટે ઘણા અંગ્રેજો નિષ્ઠાપૂર્વક સ્થાનિક લોકોની મદદ જરૂર લેતા. તે માટે પોતાને પૈસે પગારદાર નોકરો રાખતા (જેમ એલેક્ઝાન્ડર ફાર્બસે દલપતરામને રાખેલા તેમ.) આ રીતે લીધેલી મદદને ચોરી કે તફડંચી કહેવાય? અને ધારો કે દસ મહેતા કે દસ દવે કે દસ અંગ્રેજ ચોરી કરતાં પકડાયા હોય તો તેથી બધા મહેતા અને બધા દવે અને બધા અંગ્રેજ ચોર હોય છે એમ કહેવાય?

૮. હેમંત દવે : "પરદેશી વિદ્વાનોને નામે ચડેલાં આવાં પુસ્તકો એ વિદ્વાનોએ સ્વતંત્ર રીતે, જાતમહેનતથી જ લખેલાં એવું તો રંગદર્શી મુગ્ધ નવઅભ્યાસી માને." હકીકતમાં સંસ્થાનવાદનો વિરોધ એટલે અંગ્રેજી વિદ્વાનોનો પણ વિરોધ એવો ભગવારંગી અભિગમ જેનો ન હોય તેમને અંગ્રેજી વિદ્વાનોના પ્રદાનને સ્વીકારવામાં મુશ્કેલી ન પડે. વળી 'મૌલિક' અને 'અનુવાદિત' અંગેના આજના આપણા ખ્યાલો ૧૯મી સદીના ગ્રંથ અને ગ્રંથકારો વિષે વાત કરતાં લાગુ ન પાડી શકાય, કદાચ.
૯. હેમંત દવે : "ટૂંકમાં, પોતાનું પુસ્તક લખવા માટે ડ્રમન્ડે સ્થાનિક પંડિતોની મદદ નહિ જ લીધી હોય એમ, તત્કાલીન બૌદ્ધિક ઇતિહાસની વિગતો જોતાં, માની શકાતું નથી." બીજા કોઈની મદદ લેવાથી પુસ્તક 'મૌલિક' મટી 'અનુવાદ' બની જાય? આજના મહેતા, દવે કે ત્રિવેદી બધાં જ પુસ્તકો બીજા કોઈનીયે રજભાર મદદ લીધા વગર જ લખતા હશે?
૧૦. અગાઉ ડ્રમન્ડ અને તેના પુસ્તક વિષે લખ્યું ત્યારે તેના મલબારી ભાષાના વ્યાકરણનો કે તેની પ્રસ્તાવનામાં ડ્રમન્ડે કરેલા બહેરામજી છાપગર અને તેમણે બનાવેલાં પહેલવહેલાં ગુજરાતી બીબાંનો ઉલ્લેખ કેમ નથી કર્યો એવો ઉધડો પત્રલેખકે લીધો છે. આ અંગે જણાવવાનું કે ઓગણીસમી સદીનાં

પુસ્તકો વિષે લખવાનું શરૂ કર્યું ત્યાર બાદ થયેલા એક અનુભવ પછી નક્કી કર્યું હતું કે જ્યાં સુધી કોઈ પુસ્તક જાતે, પંડે, પોતે, જોયું ન હોય ત્યાં સુધી તેને વિષે લખવું નહિ. ૨૦૧૫ની શરૂઆતમાં ડ્રમન્ડનું ગ્રામર ઓફ ધ મલબાર લેન્ગવેજ પુસ્તક હાથમાં આવ્યું તે પછી 'વિશ્વવિહાર' માસિકના જુલાઈ ૨૦૧૫ના અંકમાં તેને વિષે લખ્યું હતું. લખવાનું લખનારના હાથમાં હોય, પણ અભ્યાસી વિદ્વાનોને એ વંચાવવાનું તો તેના હાથમાં ન હોય ને! (ગ્રામર ઓફ ધ મલબાર લેન્ગવેજ પુસ્તક જોવા-વાંચવાની ઇચ્છા હોય તેવા અભ્યાસી વિદ્વાનો આ નાચીઝનો સંપર્ક કરી શકે છે.)

૧૧. સંશોધન અને અભ્યાસને ક્ષેત્રે મુંબઈના કોઈ પરાનું નામ વટાવીને બનાવટી નામ હેકળ જે કામ થાય તેને ઝાઝું મહત્ત્વ આપવાની કે 'શકવર્તી' તરીકે ઓળખાવવાની જરૂર આ લખનારને જણાતી નથી. ઓગણીસમી સદી વિષે લખવા અંગે કોઈ 'વાળા' કે વગરનાનો ઇજારો ન હોઈ શકે.

૧૨. ડ્રમન્ડના વ્યાકરણને 'ગુજરાતી ભાષાનું પહેલવહેલું વ્યાકરણ' કહેતી વખતે એ વિધાન ઓગણીસમી સદીનાં છાપેલાં ગુજરાતી પુસ્તકોના સંદર્ભમાં જ થયું છે

એટલી સાદી સીધી વાત સમજવા માટે અભ્યાસી વિદ્વાન હોવાની જરૂર નથી. જરૂર છે થોડી કોમન સેન્સની. એટલે ૧૯મી સદી પહેલાંનાં વ્યાકરણોનાં નામ ગણાવવાથી પાંડિત્ય-પ્રદર્શન થતું હશે, કોમન સેન્સનું પ્રદર્શન થતું નથી.

૧૩. યેનકેન પ્રકારેણ પોતાની અને પોતાના મિત્રોની વાત જ સાચી, બીજા બધા તો જુહાડા, એવા અભિગમને પણ 'નાદાન મુગ્ધતા' ન કહેવાય?

૧૪. કોઈ લેખ પહેલાં સામયિકમાં છપાય અને પછી લેખક તેને ગ્રંથસ્થ કરે એવું પાતક આ લખનારે પહેલી વાર કર્યું હોય એવું માનવાને કારણ નથી. હા, સરતચૂકથી એક જ લેખ ૨૦૧૦ અને ૨૦૧૫ના, એમ બે પુસ્તકોમાં છપાયો છે એ ભૂલ કબૂલ. આપણી ભાષાનાં પુસ્તકોના ઇતિહાસમાં આવું પહેલવહેલી વાર નહિ બન્યું હોય, છતાં એ તરફ ધ્યાન દોરવા માટે અભ્યાસી વિદ્વાન હેમંત દવેનો આ નાચીઝ લખનાર આભાર માને છે.

મુંબઈ, ૧૮ જુલાઈ, ૨૦૧૬

- દીપક મહેતા

ફોન : 9821832270

ભારતીય મંદિર-સ્થાપત્યના ખ્યાત સંશોધક મધુસૂદન ઢાંકી(જ. ૩૧ જુલાઈ ૧૯૨૭)નું ૨૯ જુલાઈ ૨૦૧૬ને દિવસે અવસાન થતાં એક વિશ્વપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન જ નહીં, એક ઉખાભર્યા વડિલ સ્નેહી પણ સ્મરણશોષ થયા. તરુણવયથી જ પુરાતત્ત્વ-અધ્યયનમાં રસ જાગતાં ૧૯૫૧માં 'પોરબંદર પુરાતત્ત્વ સંશોધક મંડળ' સ્થાપ્યું ત્યારથી એમનું ભારતીય સ્થાપત્યનું, વિશ્વભરના સ્થાપત્યવિદોને માટે ય આદર જાગવતું, અધ્યયન-સંશોધન વિસ્તર્યું. ક્ષેત્રકાર્યો અને ગ્રંથપ્રકાશને એમનાં મહત્ત્વનાં પ્રદાનોને આપણી સામે ધર્યાં. કચ્છી લોકકલા અને ભરતકામ, ગુજરાતમાં સોલંકીયુગીન મંદિરોની સ્થાપત્યકલા અને કાલાનુક્રમ, વગેરે જેવાં અધ્યયનો આપવા ઉપરાંત ભારતીય સ્થાપત્યકલા-ક્ષેત્રે કામ કરતાંકરતાં એમની સંશોધનજિજ્ઞાસા એમને શ્રીલંકા, ઇંડોનેશિયા, ઇંગ્લેંડ, ફ્રાન્સ, સ્વીટ્ઝર્લેન્ડમાં ક્ષેત્રકાર્ય કરવા સુધી ખેંચી ગઈ. અમેરિકન ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં જોડાઈ ભારતીય મંદિર સ્થાપત્ય બૃહત્કોશ (એન્સાયુક્લોપીડિયા)ની યોજના કરી અને એનો એક ખંડ પ્રકાશિત કર્યો. *The Chronology of the Solanki Temples of Gujarat* (૧૯૬૧) જેવા અનેક અંગ્રેજી ગ્રંથો, તેમજ નિર્ગ્રંથ : *ઐતિહાસિક લેખસમુચ્ચય* (૨૦૦૨) એવા ગુજરાતી ગ્રંથોમાં એમનું પુરાતત્ત્વ-અધ્યયન અંકિત થયું. વળી સપ્તક (૧૯૮૭, જેમાં એક પ્રસિદ્ધ લેખ 'આગિયો અને સ્વર્ણભ્રમર' કર્ણાટકી અને હિંદુસ્તાની સંગીતની તુલનાનો છે.) દ્વારા સંગીતશાસ્ત્ર; *શનિમેખલા*(૨૦૦૫) અને *તામ્રશાસન*(૨૦૧૧)દ્વારા સર્જનલક્ષી સાહિત્ય - એમની પક્વ રુચિના વિસ્તાર સમાં છે.

રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક ઉપરાંત 'પદ્મભૂષણ'નું સન્માન પામેલા ઢાંકીસાહેબને સ-આદર સ્નેહાંજલિ.

સામયિક લેખ સૂચિ : ૨૦૧૫

‘લોકસાહિત્ય સમીક્ષા’થી ‘વિશેષાંકો’ (પૂર્ણ)

કિશોર વ્યાસ

આ સૂચિની કેટલીક વિગતો નીચે પ્રમાણે છે.

૧. સૂચિની આધારસામગ્રી લેખે લીધેલાં સામયિકો : એતદ્, કવિતા, કવિલોક, કંઠસંપદા, કુમાર, ગઝલવિશ્વ, તથાપિ, તાદર્થ્ય, દલિત ચેતના, ધબક, નવનીત સમર્પણ, નાટક, પરબ, પગલું, પરિવેશ, પ્રત્યક્ષ, ફાર્બસ સભા ત્રૈમાસિક, બુદ્ધિપ્રકાશ, મોનોઈમેજ, લોકગુર્જરી, વિવિધાસંચાર, શબ્દસર, શબ્દસૃષ્ટિ, શબ્દાલય, સન્ધિ, સમીપે, સંશોધન, સાર્થક, જલસો, સાહચર્ય અને હયાતી – કુલ ૩૦ સામયિકો.
૨. અડધા પાનમાં પ્રગટ થયેલા પુસ્તકપરિચયો, પુનઃપ્રકાશનો અહીં છોડી દીધા છે, તેમ પરિસંવાદોના અહેવાલોને બાકાત રાખ્યાં છે તથા પ્રાસંગિક નોંધોને પણ અહીં લીધી નથી. –કિ.

લોકસાહિત્ય સમીક્ષા :

કંકુ રે વાયું (સં. અમૃત પટેલ) – કલ્પના મચ્છર, બુદ્ધિપ્રકાશ, સપ્ટે., ૩૭-૮

ઘોડિયા જાતિની અન્ય લોકવિદ્યા (ભારતી એમ. પટેલ) – બિપિન આશર, લોકગુર્જરી, જૂન, ૧૨૪-૨૮

ચંપાની કળીઓમાં કસ્તૂરી (અમૃત પટેલ) – વર્ષાબહેન જે. ઠક્કર, બુદ્ધિપ્રકાશ, સપ્ટે., ૪૫-૭

પારિવારિક પ્રીત : આપણું લોકગીત (ઇન્દુ પટેલ) – રાજેશ મકવાણા, શબ્દસૃષ્ટિ, જૂન, ૭૮-૮૨

સાંસ્કૃતિક વડલાની અડીખમ વડવાયું: આપણાં દેશજ ગાણાં (ઇન્દુ પટેલ) – અલ્પેશકુમાર વી. વાઘેલા, કંઠસંપદા, ફેબ્રુ., ૮૬-૮૨

સૌરાષ્ટ્રની રસધારા (ઝવેરચંદ મેઘાણી) – હસુ યાજ્ઞિક, લોકગુર્જરી, જૂન, ૮૩-૧૦૪

સૌરાષ્ટ્રનું શૂરાતન (સ્વામી સચ્ચિદાનંદ) – મધુસૂદન પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, મે, ૧૩-૫

લોકકથા સંચય (ઝવેરચંદ મેઘાણી, સં. જયંત મેઘાણી) – મધુસૂદન પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, એપ્રિલ, ૪૯-૫૧
લોકવિદ્યા-વિમર્શ (જયમલ્લ પરમાર, સંપા. ભરત કવિ) – નટવર હેડાઉ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જાન્યુ., ૪૮-૯

લોકસાહિત્ય, ચારણીસાહિત્ય અભ્યાસ :

અભાણી કથનાવળી : આકાશજ્ઞાનનું લોકશાસ્ત્ર – બળવંત જાની, લોકગુર્જરી, જૂન, ૩૯-૪૭

–* એજ, સન્ધિ, એપ્રિલ-જૂન, ૫૫-૯

આર્કિટાઈપ અને માતૃઆર્કિટાઈપ : સંજ્ઞા પરિચય, સિદ્ધાન્ત ચર્ચા અને વિનિયોગ – પિનાકિની પંડ્યા, લોકગુર્જરી, ડિસે., ૩-૨૪

ઉખાણું : નાટકનું અણુસ્વરૂપ – છેલભાઈ વ્યાસ, લોકગુર્જરી, ડિસે., ૨૭-૪૪

ઉત્તર ગુજરાતનાં લગ્નગીતો – અસ્ત પામતી લોકપરંપરા – રમેશ ચૌધરી, કંઠસંપદા, ફેબ્રુ., ૫૧-૯

કુંકણાભાષાના મૌખિક પરંપરાના સાહિત્યની કથાઓ –

ડાહ્યાભાઈ વાઢુ, કંઠસંપદા, ફેબ્રુ., ૧૪-૩૮
 ગધેડે ગાળ - લોકીક્તિ: ઇતિહાસ અને અર્થઘટન - હસમુખ
 વ્યાસ, લોકગુર્જરી, ડિસે., ૪૫-૫૦
 ગુજરાતનાં આદિવાસી અને ગ્રામીણ લોકનૃત્યોનો અનુબંધ
 - હસુ યાજ્ઞિક, શબ્દસર, નવે., ૪૩-૫૧
 ગુજરાતી અને મરાઠી હાલરડાં : આસ્વાદ અને અવબોધ
 - ભારતી દેસાઈ, લોકગુર્જરી, ડિસે., ૭૧-૮૩
 ગુજરાતી લોકગીતો : આસ્વાદ અને અર્થઘટનની પ્રક્રિયાનું
 સ્વરૂપ - બળવંત જાની, લોકગુર્જરી, માર્ચ, ૧૦૧-૦૮
 ગુજરાતી લોકગીતોમાં નારી - શરીફા વીજળીવાળા, સમીપે,
 ઓક્ટો-ડિસે., ૧૦૧-૧૨૪
 ઘાંચી સમાજની લગ્નવિધિઓ : એક અભ્યાસ - રીનલ મોદી,
 કંઠસંપદા, ઓગસ્ટ, ૧૦૨-૦૮
 'ઘેર' ઉદ્ભવ - વિનોદ પરમાર, કંઠસંપદા, ઓગસ્ટ, ૭૬-
 ૮૦
 ચરોતરને ગૌરીગીતો - આયુષી ભટ્ટ, પ્રિયદર્શના પટેલ,
 કંઠસંપદા, ઓગસ્ટ, ૮૧-૬
 ચારણી સાહિત્યમાં ઐતિહાસિક અજવાળાં - શિવદાન ગઢવી,
 લોકગુર્જરી, સપ્ટે., ૩૯-૪૪
 જાદવ સમાજની જવારાવિધિ - વિશાખાબેન ફતેસિંહ જાદવ,
 કંઠસંપદા, ઓગસ્ટ, ૮૭-૯૫
 ડાંગી આદિવાસીઓમાં વાઘબારસની પરંપરા અને ડિડવાળીનાં
 લોકગીતો - અમૃત કુંવર, પરબ, જાન્યુ., ૩૩-૪૮
 પર્યાવરણનો પરિચય કરાવતું ચારણી સાહિત્ય - અંબાદાન
 રોહડિયા, લોકગુર્જરી, સપ્ટે., ૪૫-૫૭
 બન્ની-કચ્છ: લોકસાંસ્કૃતિક અભ્યાસ - ભરત પંડ્યા,
 લોકગુર્જરી, સપ્ટે., ૬૧-૮૧
 બે લોકગીત - પાઠભેદે (પંચોતેર પાપી દુનિયાને દુઃખ આપી)
 - શરીફા વીજળીવાળા, બુદ્ધિપ્રકાશ, જૂન, ૪૧-૩
 ભડલી તો એમ જ ભણે - ભડલીવાક્યો વિશે - ભરત
 ખેની, લોકગુર્જરી, માર્ચ, ૧૧૦-૧૬
 ભૂચર મોરીના સંગ્રામની ચારણી કવિતા - બળવંત જાની,
 લોકગુર્જરી, સપ્ટે., ૩૫-૮
 મરસિયા : લોકસંસ્કૃતિની મૂલ્યવાન સરવાણી - અંબાદાન
 રોહડિયા, લોકગુર્જરી, જૂન, ૪૮-૭૧
 (ઝવેરચંદ) મેઘાણી લોકકથાઓના સંપાદક કે સર્જક? -
 સુહાસ એ. ડાભી, લોકગુર્જરી, જૂન, ૧૦૫-૧૧૭
 રાવત સમાજનાં લોકગીતોમાં પ્રકૃતિ - રોકેશ રાવત,
 દક્ષિતચેતના, મે, ૨૬-૩૦

લગ્નગીતોમાં ભાવ અને વાતાવરણનું ચિત્રણ - ઉત્પલ પટેલ,
 બુદ્ધિપ્રકાશ, નવે., ૩૦-૧
 (કંઠસ્થ પદ) લોકકવિતામાં શુંગાર - પ્રવીણ ગઢવી,
 લોકગુર્જરી, જૂન, ૭૨-૮૨
 લોકઉત્સવનો વ્રજસ્થલીય સાંસ્કૃતિક રંગસંદર્ભ : મૈનપુરીની
 હોલિયાં - સુરેશ મકવાણા, શબ્દસર, સપ્ટે., ૫૦-૫
 લોકકથનમાં વિસામો - ભીમજી ખાચરિયા, કંઠસંપદા,
 ઓગસ્ટ, ૧૪-૮
 લોકદેવી ખોડિયારની પ્રશસ્તિ કવિતા : સત્વ અને સૌંદર્ય
 - બળવંત જાની, લોકગુર્જરી, ડિસે., ૮૪-૯૪
 લોકવાર્તા અને માનસશાસ્ત્ર - સંજય આચાર્ય, બુદ્ધિપ્રકાશ,
 ડિસે., ૨૭-૮
 લોકવાદ્ય ડેરા : અનુલ્ય વારસો - વિક્રમ ચૌધરી, લોકગુર્જરી,
 જૂન, ૧૧૮-૧૨૩
 લોકવિદ્યાના વિવિધ વાદો મૂળ અને ગૌણ વાદો વિશે વિશેષ
 - હસુ યાજ્ઞિક, કંઠસંપદા, ઓગસ્ટ, ૭-૧૩
 લોકસાહિત્ય : અધ્યયનના વિવિધ વાદ, અર્થ, ઉદ્ભવ અને
 વિકાસ - હસુ યાજ્ઞિક, કંઠસંપદા, ફેબ્રુ., ૪-૧૩
 સૌરાષ્ટ્ર અને ઉત્તર ગુજરાતની પાળિયાકેન્દ્રી લોકકથાઓ -
 ચિરાગ રાવલ, લોકગુર્જરી, ડિસે., ૫૩-૮
 સૌરાષ્ટ્રની લોકકલા-કારીગરીનાં કલાઘટકો-પ્રતીકો - ખોડીદાસ
 પરમાર, લોકગુર્જરી, માર્ચ, ૮૯-૯૮
ભાષાવિજ્ઞાન-વ્યાકરણ-કોશ સમીક્ષા અને અભ્યાસ
 આપણા કોશ - કિશોર વ્યાસ, નવનીત સમર્પણ, નવે., ૧૮૫-
 ૨૦૨
 કચ્છી બોલી : સંભવિત દ્વૈ-ભાષીય સ્વરૂપ - મહેન્દ્ર સાંકળચંદ
 દોશી, કંઠસંપદા, ઓગસ્ટ, ૬૫-૭૫
 ગુજરાતી વ્યાકરણનાં બસો વર્ષ (ભિર્મિ ઘનશ્યામ દેસાઈ) -
 હર્ષવદન ત્રિવેદી, પ્રત્યક્ષ, જુલાઈ-સપ્ટે., ૧૩-૨૨
 જ્ઞાનનું વિકસતું જતું ક્ષેત્ર : કોશવિજ્ઞાન - મુકેશ ભૂપતભાઈ
 કાનાણી, શબ્દસર, સપ્ટે., ૫૬-૮
 નોઆમ ચોમ્સ્કી (અને તેનું ભાષાવિજ્ઞાન ક્ષેત્રે પ્રદાન) - મોના
 પારેખ, તથાપિ, સપ્ટે., નવે., ડિસે., ૫૦-૩
 ભાષાવિજ્ઞાનના અર્વાચીન અભિગમો : સોશ્યુરનો ભાષાવિચાર,
 એક પરિચય - જયેશ ભોગાયતા, એટલ્, જુલાઈ-સપ્ટે., ૪૨-
 ૫૩
 સમાજ ભાષાવિજ્ઞાન - હર્ષવદન ત્રિવેદી, તથાપિ, માર્ચ-મે,
 ૭૧-૮૦
 સંજ્ઞાનાત્મક ભાષાવિજ્ઞાન : કેટલાંક તાત્ત્વિક ગૃહિતો - અજય

સરવૈયા, તથાપિ, સપ્ટે., નવે., ડિસે., ૪૫-૯
હરિજશનામમાળા આને વિજયપ્રકાશ કોશ - બિપિન આશર,
લોકગુર્જરી, ડિસે., ૬૩-૮

વિવેચન-સંશોધન સમીક્ષા :

અક્ષરશઃ ઉમાશંકર (ભોળાભાઈ પટેલ, સંપા. વીરેન્દ્ર નારાયણ
સિંહ) - શિરીષ પંચાલ, પરબ, જૂન, ૬૬-૭૧
અનુતાપ (રસિક એન. દવે) - પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ,
ઓગસ્ટ, ૪૭

આંતરકૃતિત્વ અને ગુજરાતી કવિતામાં તેનો વિનિયોગ (સેજલ
શાહ) - વિજય શાસ્ત્રી, પરબ, નવે., ૭૧-૩

કથા, તું બહુરૂપિણી! (ધીરેન્દ્ર મહેતા) - વિનોદ અધ્વર્યુ,
શબ્દસૃષ્ટિ, ડિસે., ૭૪-૬

ગુજરાતી દલિત કવિતાનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ (હરીશ
મંગલમ્, અન્ય) - ધીરજભાઈ વણકર, હયાતી, જૂન, ૩૫-
૪૦

ગુજરાતી પદ્યનાટકમાં નાટ્યબાની (વિનોદ અધ્વર્યુ) - ચન્દ્રકાન્ત
ટોપીવાળા, પ્રત્યક્ષ, જુલાઈ-સપ્ટે., ૨૮-૩૧

ગુજરાતી સંતસાહિત્ય વિમર્શ (બળવંત જાની) - દીપક. પી.
પટેલ, લોકગુર્જરી, સપ્ટે., ૨૪-૩૪

દર્શક અને બીજાં વિશે (ધીરેન્દ્ર મહેતા) - મધુસૂદન પારેખ,
બુદ્ધિપ્રકાશ, જૂન, ૧૦-૬

નિષ્કર્ષ (સંધ્યા ભટ્ટ) - કિશોર વ્યાસ, પ્રત્યક્ષ, જાન્યુ-માર્ચ,
૨૪-૬

પરિશીલનઃ મૌનનો પડઘો (રમેશ પટેલ) - મધુ કોઠારી,
મોનોઈમેજ, મે, ૧૭-૮

પ્રતિસ્પંદ (યશવંત શુક્લ) - પ્રફુલ્લ રાવલ, બુદ્ધિપ્રકાશ,
એપ્રિલ, ૧૯-૨૧

બન્ની વિસ્તારના માલધારીઓની લોકકલાઓ - ભરત પંડ્યા,
કંઠસંપદા, ઓગસ્ટ, ૨૫-૫૩

બીટવીન ધ લાઈન્સ (સતીશ ડણાક) - વિજય શાસ્ત્રી, તાદર્થ્ય,
ઓગસ્ટ, ૨૬-૩૦

ભિન્નરુચિ ભાવકનો શેક્સપિયર (પ્રસ્તુતિ : રમેશ ઓઝા)
- હિમાંશી શેલત, પ્રત્યક્ષ, ઓક્ટો-ડિસે., ૧૦-૧૩

મધુ કોઠારી : આધુનિક કવિ (કિરીટ દવે) - મયંક મહેતા,
મોનોઈમેજ, જુલાઈ, ૨૭-૨૮

લોકસાહિત્ય સંશોધન પદ્ધતિ (હસુ યાજ્ઞિક) - પ્રવીણ વાઘેલા,
કંઠસંપદા, ફેબ્રુ., ૭૯-૮૫

વિભાજનની વ્યથા (શરીફ વીજળીવાળા) - શિરીષ પંચાલ,
સમીપે, એપ્રિલ-જૂન, જુલાઈ-સપ્ટે., ૧૭૩-૮૧

શબ્દવિલોક (હરીશ વટાવવાળા) - મધુ કોઠારી, મોનોઈમેજ,
માર્ચ, ૧૬-૯

શેરીનાટકનું સ્વરૂપ અને રાજનૈતીક સંસ્કૃતી, સ્ટ્રીટ થીએટર
(હીરેન ગાંધી) - મહેશ ચંપકલાલ, પ્રત્યક્ષ, એપ્રિલ-જૂન, ૧૮-
૨૩

શોધ નવી દિશાઓની (સં. શિરીષ પંચાલ) - ગુણવંત વ્યાસ,
શબ્દસૃષ્ટિ, જૂન, ૮૩-૯૦

સાહિત્ય સ્વાધ્યાય (રામપ્રસાદ શુક્લ, સં. ચિમનભાઈ ત્રિવેદી,
પ્રફુલ્લ રાવલ) - ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, પ્રત્યક્ષ, જાન્યુ-માર્ચ,
૨૭-૩૧

- નરોત્તમ પલાણ, બુદ્ધિપ્રકાશ, મે, ૧૮-૨૧

વિવેચન-સંશોધન અભ્યાસ :

અનુવાદ વિશે થોડી વાતો - સુમન શાહ, શબ્દસૃષ્ટિ, ફેબ્રુ.,
૪૨-૬

અવળવાણી: સ્વરૂપ અને સાહિત્ય (રવજી રોકડ) - રમેશ
મહેતા, પ્રત્યક્ષ, ઓક્ટો-ડિસે., ૧૬-૮

અસ્તિત્વવાદ અને આપણે - રવીન્દ્ર પારેખ, પરબ, નવે.,
૭૭-૮૧

આધુનિક ગુજરાતી સૈદ્ધાન્તિક વિવેચનમાં પારિભાષિક
સંજ્ઞાઓનું ઘડતર - હર્ષવદન ત્રિવેદી, શબ્દસૃષ્ટિ, સપ્ટે., ૬૨-
૭૧, ઓક્ટો., ૬૫-૭૩

આંતરકૃતિત્વ અને ગુજરાતી કવિતામાં તેનો વિનિયોગ (સેજલ
શાહ) - જગદીશ ગૂર્જર, પ્રત્યક્ષ, ઓક્ટો-ડિસે., ૧૮-૨૧

ઉત્તર ગુજરાતની સૂફી સંતધારા - રાજેશ મકવાણા,
લોકગુર્જરી, જૂન, ૩-૧૩

ઉત્તર ગુજરાતનું સંતસાહિત્ય : સંશોધનની નૂતન ક્ષિતિજો -
મુકેશ સ્વામી, લોકગુર્જરી, જૂન, ૧૪-૨૧

કૃતિનું ભૌતિક સ્વરૂપ - બાબુ સુથાર, તથાપિ, જૂન-ઓગસ્ટ,
૩૧-૩

ગદ્યતપાસ : ચિનુ મોદી, શ્રેણી અકારાદિ ક્રમે
અનુગાંધી યુગમાં ગુજરાતી વિવેચનનું ગદ્ય, શબ્દસૃષ્ટિ,
એપ્રિલ, ૫૭-૬૧

આત્મકથા-જીવનચરિત્ર, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓક્ટો., ૫૯-૬૪, ડિસે.,
૫૪-૬૦

ગદ્યતપાસ, શબ્દસૃષ્ટિ, જાન્યુ., ૫૫-૯

ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તા (પંડિત યુગ) - પરબ, એપ્રિલ, ૩૭-૯

ગુજરાતી નિબંધ - સમીપે, ઓક્ટો-ડિસે., ૮૭-૧૦૦

ટૂંકી વાર્તામાં ગદ્યતપાસ, ગાંધીયુગ, પરબ, મે, ૫૪-૬
ઉત્તર ગાંધીયુગ, પરબ, જૂન, ૫૫-૯

અનુગાંધી યુગ, પરબ, જુલાઈ, ૪૦-૫
 ગાંધીયુગમાં ગુજરાતી વિવેચનનું ગદ્ય, શબ્દસૃષ્ટિ, માર્ચ, ૫૮-
 ૬૩
 નાટક-ભવાઈમાં ભાષાકર્મ, શબ્દસૃષ્ટિ, જૂન, ૬૫-૭
 નાટક-૩, પંડિત યુગ, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓગસ્ટ, ૬૮-૭૩
 નાટક-૪, ગાંધી યુગ - અનુગાંધી યુગ, શબ્દસૃષ્ટિ, સપ્ટે.,
 ૫૫-૬૧
 પંડિતયુગમાં ગુજરાતી વિવેચનનું ગદ્ય, શબ્દસૃષ્ટિ, ફેબ્રુ., ૬૬-
 ૮
 પ્રારંભિક નાટકોમાં ભાષાકર્મ, શબ્દસૃષ્ટિ, જુલાઈ, ૬૧-૫
 ફોમ વર્ક ટુ ટેક્સ્ટ (રોલાં બાર્થ) - બાબુ સુથાર, એતદ્, જાન્યુ-માર્ચ, ૪૮-૬૩
 રામપ્રસાદ શુક્લનું ગદ્ય, શબ્દસર, જુલાઈ, ૨૭-૩૧
 સરસ્વતીચંદ્ર : ગદ્યની ગરિમા, શબ્દસર, સપ્ટે., ૨૬-૮
 નવલકથા-૩, શબ્દસર, ઓક્ટો., ૩૮-૪૩, નવલકથા-૪,
 ૩૪-૪૨
ગુજરાતી ભાષાનાં કેટલાંક મહત્ત્વનાં સંપાદનોની
પાઠસમીક્ષાલક્ષી અભ્યાસ : રતિલાલ બોરીસાગર, બુદ્ધિપ્રકાશ
 (અકારાદિ ક્રમે) :
 અખાના છપ્પા, સં. ઉમાશંકર જોશી, ઓગસ્ટ, ૩૬-૪૧,
 અનુભવબિન્દુ, સં. અનસૂયા ભૂપેન્દ્ર ત્રિવેદી, પ્રા. ભૂપેન્દ્ર
 ત્રિવેદી, માર્ચ, ૨૪, ગિરધરકૃત રામાયણ, મે, ૪૮,
 ચંદ્રચંદ્રાવતીની વારતા (શામળ) - સં. ડીરા રામનારાયણ
 પાઠક, જાન્યુ., ૪૧-૨, દયારામ-રસધારા સં. (કે. કા. શાસ્ત્રી,
 જીવનલાલ છગનલાલ જોશી), એપ્રિલ, ૩૩-૪, નરસિંહ
 મહેતાની કાવ્યકૃતિઓ, સં. શિવલાલ જેસલપુરા, ઓક્ટો.,
 ૩૦-૨, નરહરિકૃત જ્ઞાનગીતા, સં. સુરેશ જોષી, સપ્ટે., ૪૩-
 ૪, પંચદંડની વાર્તા, સં. સોમાભાઈ યુ. પારેખ, જુલાઈ, ૪૧-
 ૨, બારમાસા સંગ્રહ ખંડ: ૧-સં. શિવલાલ જેસલપુરા, જૂન,
 ૨૦-૨, ભોજા ભક્તની વાણી, સં. મનસુખલાલ સાવલિયા,
 અન્ય, નવે., ૩૭-૮, વિરાટપર્વ (શાલિભદ્રસૂરિ) - સં.
 ચિમનલાલ ત્રિવેદી, ફેબ્રુ., ૪૦
 ગુજરાતી મીર સૂફી સંતો, પીર, ઓલિયા, ભક્તોની દંતકથાઓ
 - ભીખુ કવિ, લોકગુર્જરી, માર્ચ, ૩૫-૪૫
 જર્મેન ગ્રીયરની વિચારણા : નારીચિંતનનું નૂતન પરિમાણ -
 નિવ્યા પટેલ, શબ્દસૃષ્ટિ, મે, ૬૬-૭૨
 જોસેફ મેકવાનના સર્જનવિશેષો - ભરત પંડ્યા, દલિતચેતના,
 સપ્ટે, ૨૪-૭
 તંત્રસાધના અને ભક્તિ - હસમુખ શાહ, લોકગુર્જરી, માર્ચ,

૩-૧૩
 દલિત સાહિત્ય વિશે - વિનોદ ગાંધી, સપ્તિ, જાન્યુ-માર્ચ,
 ૧૨૩-૨૮
 દેશીવાદ : થોડીક ચર્ચા - નીતિન રાઠોડ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ફેબ્રુ.,
 ૪૧-૬
 નિજાનંદ સંપ્રદાયના પ્રવર્તક : પ્રાણનાથ સ્વામી - સુભાષ
 હરિજન, ફાર્બસ સભા ત્રૈમાસિક, જાન્યુ-માર્ચ, ૧૬-૨૭
 પશ્ચિમ ભારતની સંતપરંપરા અને રાજસ્થાની સંતવાણી -
 નાથાલાલ ગોહિલ, લોકગુર્જરી, માર્ચ, ૧૪-૩૪
 (રામનારાયણ) પાઠક સાહેબનું વિવેચન - ઇલા નાયક,
 બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓગસ્ટ, ૧૮-૨૫
 પારસી સાહિત્યનો ઇતિહાસ (નોશાંકરી પીલાં) - રતિલાલ
 કા. રોહિત, શબ્દસૃષ્ટિ, એપ્રિલ, ૬૬-૭૨
 પૂર્વ ભારતની સંત પરંપરા : આણી રૂપરેખા - નિરંજન
 રાજ્યગુરુ, લોકગુર્જરી, સપ્ટે., ૩-૧૩
 પ્રણીત પ્રબંધકોશ (મલધારી શ્રી રાજશોખરસૂરિ)-શ્રુતદશ્ય
 પરંપરાઓનો ગ્રંથમૂલન ઇતિહાસ - અજિત ઠાકોર, એપ્રિલ-
 જૂન, જુલાઈ-સપ્ટે., ૧૨૭-૩૮
 પ્રેમાનંદના આખ્યાનોમાં નારીનાx વિવિધ રૂપ - શરીફા
 વીજળીવાળા, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓગસ્ટ, ૧૨-૮
 પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોમાં નિર્ધારિત દશ્યશ્રેણીઓ - ચંદ્રકાન્ત
 ટોપીવાળા, પરબ, મે, ૪૮-૫૪
 બે હજાર બાર-તેરના ગુજરાતી નિબંધનું સરવૈયું - કિશોરસિંહ
 સોલંકી, પરબ, સપ્ટે., ૫૪-૬૧
 -* એજ, શબ્દસર, જાન્યુ., ૩૪-૪૩
 બે હજાર બાર-તેરના ગુજરાતી સાહિત્ય વિવેચનનું સરવૈયું
 - હેતલ કિરીટકમાર ગાંધી, પરબ, ઓગસ્ટ, ૪૪-૫૧
 બે હજાર બાર-તેરના ગુજરાતી સાહિત્ય સંશોધન-સંપાદનનું
 સરવૈયું - પિકી પંડ્યા, પરબ, નવે., ૫૨-૬૮
 ભારતીય પરંપરામાં શાસ્ત્રીય વિમર્શની પદ્ધતિઓ : ટીકાના
 વિશેષ સંદર્ભમાં - અજિત ઠાકોર, એતદ્, એપ્રિલ-જૂન, ૫૮-
 ૬૮
 ભોળાભાઈ પટેલનું અનુવાદકાર્ય - રમજાન હસિણયા,
 શબ્દસૃષ્ટિ, નવે., ૧૮૧-૮૫
 મહાભારત વનપર્વાતર્ગતનૃયજ્ઞ (અતિથિસત્કાર) - નીનાબેન
 વી. પંડ્યા, શબ્દસર, ફેબ્રુ., ૪૬-૫૩
 મિખાઈલ બખ્તિનનો સાહિત્યવિચાર - જયેશ ભોગાવતા,
 તથાપિ, માર્ચ-મે, ૪૮-૫૮
 મિથ વિશે - કુમાર જૈમિનિ શાસ્ત્રી, તાદર્થ્ય, માર્ચ, ૧૭-૨૦

મોટિક્ક : સ્વરૂપ વિચારણા - શિવશંકર એચ. જોષી, શબ્દસૃષ્ટિ, જાન્યુ., ૭૩-૬
 યશવંત શુક્લનું નવલકથા વિવેચન - ધીરેન્દ્ર મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, એપ્રિલ, ૧૩-૮
 રવીન્દ્રનાથના નિબંધો - શિરીષ પંચાલ, એતદ્, ઓક્ટો-ડિસે., ૫૪-૭૧
 વિનયચંદ્રસૂરિકૃત નેમિનાથ ચતુષ્પદિકા અને જયવંતસૂરિકૃત નેમિનાથ-રાજિમતીનો તુલનાત્મક અભ્યાસ - એમ. જી. પંડ્યા, તાદર્થ્ય, નવે., ૨૪-૮
 વિવેચન વિશે વિચારણા - ચિનુ મોદી, પરબ, જાન્યુ., ૫૦-૫
 વિવેચનની પ્રક્રિયા - દર્શિની દાદાવાલા, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓગસ્ટ, ૭૪-૮
 શાંતરસ વિશે - સુમન શાહ, તથાપિ, સપ્ટે-નવે., ડિસે., ૩૭-૪૪
 સર્જતા સાહિત્યનાં લેખાંજોખાં અનિવાર્ય અને ઉપયોગી - મનસુખ સલ્લા, પરબ, ફેબ્રુ., ૫૪-૬૦
 સંતવાણીમાં નિરુપિત ગુરુમહિમા - લીલાવંતી એમ. કાલાવડિયા, દલિતચેતના, ડિસે., ૨૧-૫
 સંતસાહિત્ય અને જયમલ્લ પરમાર - નિરંજન રાજ્યગુરુ, લોકગુર્જરી, જૂન, ૩૨-૬
 સંતસાહિત્યમાં નારી - મુકેશપુરી એચ. સ્વામી, શબ્દસર, ડિસે., ૪૨-૮
 સંવાદિતા પ્રતિ - લે. પાર્થ ઘોષ, અનુ. શૈલેષ પારેખ, સન્ધિ, જુલાઈ-સપ્ટે., ૫૦-૭૮
 સાંપ્રત ગુજરાતી નિબંધ - અજય રાવલ, શબ્દસર, એપ્રિલ-મે, ૫૭-૭૨
 સિદ્ધસૂરિકૃત સિંઘાસન બત્રીસી : હસ્તપ્રત અને કૃતિ - સુધા ચૌહાણ, શબ્દસૃષ્ટિ, નવે., ૨૦૬-૧૪
અન્ય-વ્યાપક સમીક્ષા :
 આર્યિકાની દુર્લભ પ્રતિમા અને બીજા લેખો (મોહન વી. મેઘાણી) - જયકુમાર ર. શુક્લ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓક્ટો., ૫૪-૫
 આતા હૈ યાદ મુઝકો (હસમુખ નાગ્રેયા) - અશોક દવે, શબ્દસૃષ્ટિ, માર્ચ, ૭૮-૮૩
 આપશું જીવન... ડૉક્ટરના હાથમાં (સુશીલા કારીઆ) - કિરણ ન. શીંગલોત, પ્રત્યક્ષ, ઓક્ટો-ડિસે., ૨૨-૬
 કીર્તિ ખત્રીના નવ સંચયો વિશે - રજનીકાંત સોની, પરબ, મે, ૫૭-૬૧
 કેળવણીનાં વૈકલ્પિક માધ્યમ (હરેશ ધોળકિયા) - ઈશ્વર

પરમાર, પ્રત્યક્ષ, જુલાઈ-સપ્ટે., ૨૨-૪
 ગા મેરે મન ગા (પ્રફુલ્લ દેસાઈ) - સંધ્યા ભટ્ટ, શબ્દસૃષ્ટિ, ડિસે., ૮૨-૬
 ગુજરાત વિદ્યાસભાનો ઇતિહાસ, ભાગ: ૫ (જયકુમાર શુક્લ) - રમેશચંદ્ર ભટ્ટ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જાન્યુ., ૪૮
 જાતકકથાઓ, ભાગ ૧/૨(હરભાઈ ત્રિવેદી) - મધુસૂદન પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, મે, ૫૫
 જીવન તારાં જૂજવા રંગ (નારાયણ શાહ) - મધુસૂદન પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, નવે., ૪૮-૮
 તારો-તમારો પ્રફુલ્લ (પ્રફુલ્લ રાવલ) - કીર્તિદા શાહ, પરબ, સપ્ટે., ૭૬-૮
 - ધીરેન્દ્ર મહેતા, કુમાર, નવે., ૪૬
 દીકરી હેતની હેલી (સં. નટુભાઈ પરમાર) - દલપત ચૌહાણ, બુદ્ધિપ્રકાશ, માર્ચ, ૧૫-૮
 ધ આર્ટ ઓફ ખરક એન્ડ કાફ્ટસ ઓફ ધીર રિજીયન-સૌરાષ્ટ્ર (સુરેશ શેઠ) - ગાયત્રી ત્રિવેદી, નવનીત સમર્પણ, સપ્ટે., ૫૧-૮
 પી. ખરસાણીનો વેશ (પ્રફુલ્લ પી. ખરસાણી) - હર્ષદ ત્રિવેદી, કુમાર, ઓક્ટો., ૮૫-૭
 પુરુષાર્થનો પમરાટ (મહેશચંદ્ર પંડ્યા) - જયકુમાર શુક્લ, બુદ્ધિપ્રકાશ, મે, ૫૫-૬
 બહુવચન (કરમશી પીર) - કોશા આચાર્ય, શબ્દસૃષ્ટિ, નવે., ૨૧૫-૧૮
 ભારતીય સંસ્કૃતિ અને માનવમૂલ્યો (ડી. બી. ગોહિલ) - રમેશ સાગડિયા, દલિતચેતના, મે, ૧૮-૨૩
 ભારતીય સંસ્કૃતિના આયામ (રશ્મિ ઓઝા, રામજીભાઈ સાવલિયા) - મકરન્દ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, ફેબ્રુ., ૫૧-૨
 મચ્છુનો પડકાર (ઉત્પલ સાંડેસરા, અનુ. નિરંજન સાંડેસરા) - નિરંજન સાંડેસરા, બુદ્ધિપ્રકાશ, નવે., ૪૬-૮
 મહેદાર ગણિત (ભાગ: ૧થી ૫ - વી. એમ. શાહ) - કિરણ શીંગલોત, પ્રત્યક્ષ, જુલાઈ-સપ્ટે., ૨૪-૭
 મનીષા-ગદાપર્વ-ખેવના : સ્વાધ્યાય સૂચિ (કિશોર વ્યાસ) - નીતિન રાઠોડ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જૂન, ૨૩-૫
 મનુભાઈ પંચોળી સાથે વિચારચર્ચા (સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી) - મધુસૂદન પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જુલાઈ, ૫૧-૨
 યશવંત ત્રિવેદીની અનિર્વચનીય સાહિત્યસૃષ્ટિ (સં. મોહનભાઈ પટેલ, લાલચંદભાઈ ગાંધી) - મધુ કોઠારી, મોનોઈમેજ, નવે., ૨૭-૮
 - યોસેફ મેકવાન, બુદ્ધિપ્રકાશ, માર્ચ, ૪૩
 યશસ્ય વાસરિકા - સંસ્કૃત નવલકથા (હર્ષદેવ માધવ) -

કાલિન્દી પરીખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, મે, ૪૯-૫૦
 રૂપાંતર (અમૃત ગંગર) - તરુણ બેન્કર, તથાપિ, સાપ્ટે-નવે.,
 ડિસે-ફેબ્રુ., ૭૪-૮
 લોકવાર્તા અને ગુજરાતી સિનેમા - રાજુલ દવે, લોકગુર્જરી,
 ડિસે., ૫૯-૬૨
 લોકસ્મૃતિમાં સયાજીરાવ (સં. બંસીધર શર્મા, અનુ. રાજેન્દ્ર
 નાણાવટી) - અજય રાવલ, તથાપિ, સાપ્ટે., નવે., ડિસે., ૫૭-
 ૯
 વનેચરની વાઠંડી - સંપા. પ્રફુલ્લ રાવલ, પરબ, જાન્યુ.,
 ૬૩-૫
 સત્યનારાયણની સાક્ષીએ (દર્શક) - નલિની કિશોર ત્રિવેદી,
 બુદ્ધિપ્રકાશ, ડિસે., ૪૩-૭
 સામયિક લેખસૂચિ: ૨૦૦૧-૨૦૦૫ (કિશોર વ્યાસ) -
 રાજેન્દ્ર મહેતા, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓગસ્ટ, ૮૩-૭
 સામયિક લેખસૂચિ: ૨૦૦૬-૨૦૧૦ (કિશોર વ્યાસ) -
 રાજેન્દ્ર મહેતા, પરબ, જુલાઈ, ૬૭-૭૨
 સાહિત્યરત્ન (સંપા. ઈશ્વરલાલ પ્રાણલાલ ખાનસાહેબ, અન્ય)
 - ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, પ્રત્યક્ષ, એપ્રિલ-જૂન, ૨૪-૭
અન્ય-વ્યાપક અભ્યાસ :
 અંગ્રેજી સાહિત્યમાં પર્યાવરણ વિચારણા - અનિલ એસ.
 કપૂર, પરિવેશ, એપ્રિલ-જુલાઈ, ૪૭-૫૨
 આર્થર શોપનહોઝર : એક અખોડ ફિલસૂફ - જિતેન્દ્ર શાહ,
 શબ્દસૃષ્ટિ, ઓગસ્ટ, ૬૪-૭
 (ડૉ) આંબેડકર વિશેનાં અંજલિકાવ્યો - દલપત ચૌહાણ,
 બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓગસ્ટ, ૨૬-૩૧
 ઉત્સવોના છડીદાર : રંગોળી, માંડણાં, આલેખ અને
 ભીંતચિત્રો - જોરાવરસિંહ જાદવ, લોકગુર્જરી, માર્ચ, ૭૫-
 ૮૮
 'કવિલોક'નું કવિતાશિક્ષણ : સંપાદકીય લેખો - કિશોર વ્યાસ,
 કવિલોક, માર્ચ-એપ્રિલ, ૮-૧૦
 કાર્લ અન્તાઉ : એક સંવેદનશીલ શિલ્પી - નિસર્ગ આહિર,
 શબ્દસર, જૂન, ૩૦-૪
 કે. જી. સુબ્રહ્મણ્યનની કળાયાત્રા - ગુલામમોહમ્મદ શેખ,
 સમીપે, જાન્યુ-માર્ચ, ૭૮-૮૬
 કેળવણીકાર યશવંતભાઈ - રમેશ શાહ, બુદ્ધિપ્રકાશ,
 એપ્રિલ, ૯-૧૨
 યુનીલાલ મડિયાનો રુચિલોક : માર્મિક ચર્ચાઓ ને આરપાર
 થતા કટાક્ષની વચ્ચે - કિશોર વ્યાસ, પરબ, જૂન, ૫૯-૬૫
 જીન-જેક્સ રૂસીનું પ્રકૃતિ ચિંતન - પ્રીસ્કીલા ચૌહાણ,
 પરિવેશ, એપ્રિલ-જુલાઈ, ૧૧-૬

જેન ઓસ્ટીનની આબોહવામાં - પ્રતીક્ષા થાનકી, નવનીત
 સમર્પણ, જાન્યુ., ૮૧-૮
 ટુ ટેક્સ્ટ્સ ઈન વન: નોટ્સ ફ્રોમ અન્ડરગ્રાઉન્ડ (ફિચોદોર
 દોસ્તોએવ્સ્કી) એન્ડ અ કન્ફેશન (લિયો ટૉલ્સ્ટોય) સંપા.
 એ.ડી.પી. બ્રિગ્સ - કાન્તિ પટેલ, પ્રત્યક્ષ, ઓક્ટો-ડિસે., ૩૪-
 ૮
 'ડભોઈ' દર્ભાવતીનગરીનો ઇતિહાસ - હિના સોલંકી,
 કંઠસંપદા, ઓગસ્ટ, ૫૮-૬૪
 દલિત આનંદોલન - પી. જી. ભેડા, દલિતચેતના, જૂન, ૧૮-
 ૨૪
 નાડોલ અને નાડલાઈના દેવમંદિરો - મધુસૂદન ઢાંકી, ફાર્બસ
 સભા ત્રૈમાસિક, જાન્યુ-માર્ચ, ૬૨-૭૮
 નિરક્ષરોનો જ્ઞાનવારસો - મણિલાલ હ. પટેલ, સન્ધિ, એપ્રિલ-
 જૂન, ૬૬
 પર્યાવરણ જીવનમાં અને સાહિત્યમાં - અભય દોશી,
 પરિવેશ, એપ્રિલ-જુલાઈ, ૫૩-૬૩
 પરંપરાની શોધમાં - ગણેશ દેવી, સાહચર્ય (વાર્ષિકી), ૬૦-
 ૫
 પ્રકૃતિ અને કૃતિ : કેટલીક ચર્ચાઓ - મુકેશ આર. વસાવા,
 પરિવેશ, એપ્રિલ-જુલાઈ, ૭૪-૮૦
 પ્રબોધ જોશીના સંપાદકીય: વૈશ્વિક ભાવસંવેદનો સમેત
 સ્થાનીય ઊહાપોહ - કિશોર વ્યાસ, તાદર્થ્ય, ઓગસ્ટ, ૩૧-
 ૭
 ફિલ્મોમાં ગામડું (ગુજરાતી ફિલ્મોના સંદર્ભમાં) - ભરત
 મહેતા, ફાર્બસ સભા ત્રૈમાસિક, જાન્યુ-માર્ચ, ૪૫-૫૧
 ભારતીય સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં ગુજરાતી સાહિત્યકારોનું યોગદાન
 - વી. આર. ચૌધરી, પરિવેશ, જાન્યુ-માર્ચ, ૭૦-૪
 ભાષા, વાસ્તવ અને ફિક્શન - અજય સરવૈયા, સાહચર્ય,
 (વાર્ષિકી), ૮૪-૮
 મને મારી ભાષા ગમે છે - મહેન્દ્ર નાઈ, પરિવેશ, જાન્યુ-
 માર્ચ, ૬૦-૪
 મરાઠી-ગુજરાતી અનુવાદોની નંદવાતી ગુજરાતીતા,
 અકારાદિકમે: ભાતભાત કે લોગ, પુ. લ. દેશપાંડે, અનુ.
 શકુંતલા મહેતા, મનોહર તો છે પણ (સુનીતા દેશપાંડે, અનુ.
 સુરેશ દલાલ), યુગાન્ત : ઈરાવતી કર્વે, અનુ. શશિન ઓઝા,
 વ્યાસપર્વ : દુર્ગા ભાગવત, અનુ. જયા મહેતા - અરુણા
 જાડેજા, પ્રત્યક્ષ, એપ્રિલ-જૂન, ૩૨-૯
 મસાન (ફિલ્મ) - હરીશ ખત્રી, નવનીત સમર્પણ, સાપ્ટે., ૯૯-
 ૧૦૩
 મહત્ પુરુષ : રામદેવપીર - મુકુન્દચંદ્ર નાગર, લોકગુર્જરી,

માર્ચ, ૫૮-૭૨

મંદિર સ્થાપત્ય : ઉદ્ભવ અને વિકાસ - હસમુખ વ્યાસ, ફાર્બસ સભા ત્રૈમાસિક, જાન્યુ-માર્ચ, ૭-૧૫

મૃચ્છકટિકમ્ના નાટ્ય-ફિલ્મ રૂપાંતરણ વિશે - અભિજિત વ્યાસ, શબ્દસૃષ્ટિ, મે, ૭૩-૭

૨. વ. દેસાઈના સાહિત્યમાં પ્રતિબિંબિત રાણા પ્રતાપ - અરુણ વાઘેલા, શબ્દસર, ફેબ્રુ., ૫૪-૬૩, માર્ચ, ૫૮-૬૩

રંગોળી : આંગણાનો શણગાર - જ્યોતિ ભટ્ટ, સમીપે, ઓક્ટો-ડિસે., ૬૩-૮૨

રુબેન્સ: બેલ્જિયમનો બારોક ચિત્રકાર - અમિતાભ મડિયા, શબ્દસર, ડિસે., ૧૭-૮

વિદેશમાં ગુજરાતી ભાષાનાં સામયિકો - રૂપલ ભટ્ટ, તાદર્થ્ય, ઓક્ટો., ૧૭-૨૦

વિદ્યાકર રચિત સુભાષિતરત્નકોશ - વિજય પંડ્યા, શબ્દસર, જાન્યુ., ૨૩-૪, ફેબ્રુ., ૨૭-૩૦, માર્ચ, ૨૫-૮, એપ્રિલ -

મે, ૧૦૦-૧૦૪, જૂન, ૩૫-૮, જુલાઈ, ૧૬-૨૦, સપ્ટે., ૨૨-૫, ઓક્ટો., ૩૪-૮, નવે., ૨૮-૩૩, ડિસે., ૨૦-૬

વિનોબાનું રવીન્દ્રચિંતન - મુનિકુમાર પંડ્યા, શબ્દસૃષ્ટિ, ડિસે., ૬૧-૫

વૌઠાનો લોકમેળો - જ્યોતી વૈષ્ણવ, કંઠસંપદા, ફેબ્રુ., ૩૮-૪૨

શબ્દ - અરવિંદ ભાંડારી, નવનીત સમર્પણ, નવે., ૩૫-૪૦

શબ્દનું ગુરુત્વાકર્ષણ દિવ્ય છે - ગુણવંત શાહ, નવનીત સમર્પણ, નવે., ૪૧-૫

શબ્દનું સ્વરૂપ અને સત્તા - નિસર્ગ આહિર, નવનીત સમર્પણ, નવે., ૧૮-૩૨

સમૂહ પ્રત્યાયનનાં માધ્યમો - રમીલાબેન જે. પટેલ, શબ્દસર, જુલાઈ, ૬૦-૩

સાહીબ બીવી ઓર ગુલામ નવલકથા અને ફિલ્મ વિશે - મહીપતસિંહ રાઓલજી, તાદર્થ્ય, નવે., ૮-૨૩

હોડા-હોડા(ફિલ્મ) પાછળની વાત - વિનોદ ગણાત્રા, ફાર્બસ સભા ત્રૈમાસિક, જાન્યુ-માર્ચ, ૪૨-૪

હેમુ ગઢવીની પ્રસ્તુતિ : ધ્રુવપદની સાધના - બળવંત જાની, લોકગુર્જરી, સપ્ટે., ૩-૮

સાહિત્યચર્ચા, અહેવાલ, પ્રાસંગિક અને સંપાદકીય

:

અકાદમીના સ્વાયત્તતા પ્રકરણ પર એક નજર - રમણ સોની, પ્રત્યક્ષ, એપ્રિલ-જૂન, ૩-૬

અકાદમીના સ્વાયત્તતાના સંદર્ભમાં - જયેશ ભોગાયતા,

તથાપિ, માર્ચ-મે, ૧૧૫-૧૮

અખબારોની સાંસ્કૃતિક દરિદ્રતા વિશે - જયદેવ શુક્લ, સમીપે, ઓક્ટો-ડિસે., ૩-૭

(કવિ) અમૃત ઘાયલ જન્મ-શતાબ્દી વર્ષ વિશેષ - હરેશ તથાગત, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓક્ટો., ૫૩-૮

(સદ્ગત) અંજુમ ઉઝયાન્વી - એસ. એસ. રાહી, કુમાર, માર્ચ, ૪૪

કલા અને બજાર - કિશોર વ્યાસ, બુદ્ધિપ્રકાશ, નવે., ૧૬-૭

ગુજરાતી વિવેચનની એક સાચી દિશાભૂલ - બાબુ સુથાર, સન્ધિ, જાન્યુ-માર્ચ, ૩-૭

ગુજરાતીને ગુજરાતી કવિતા જીવાડી શકશે - મધુ કોઠારી, મોનોઇમેજ, સપ્ટે., ૭-૮

(સદ્ગત) ચિમનભાઈ ત્રિવેદી - પ્રફુલ્લ રાવલ, પરબ, એપ્રિલ, ૬૦-૬૩

- પ્રફુલ્લ રાવલ, કુમાર, માર્ચ, ૨૬

- મધુસૂદન પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ફેબ્રુ., ૩-૪

- રમણ સોની, પ્રત્યક્ષ, જાન્યુ-માર્ચ, ૩-૬

જર્જરિત ગ્રંથોના પુનર્મુદ્રણની આવશ્યકતા - રમણ સોની, પ્રત્યક્ષ, ઓક્ટો-ડિસે., ૩-૪

(સદ્ગત) જશવંત શેખરીવાળા - મધુસૂદન પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓક્ટો., ૭-૮

- રમણભાઈ પટેલ, લોકગુર્જરી, સપ્ટે., ૧૩૮-૪૨

ધ્રુવીકરણ : એક દૈત્ય - બાબુ સુથાર, સન્ધિ, ઓક્ટો-ડિસે., ૩-૧૨

નવી સદી : નવી કલમો - મણિલાલ હ. પટેલ, શબ્દસર, એપ્રિલ-મે, ૩-૬

(સદ્ગત) નારાયણ દેસાઈ - ઋષભ પરમાર, નવનીત સમર્પણ, મે, ૮૧-૫

- જયકુમાર ર. શુક્લ, કુમાર, એપ્રિલ, ૨૫-૬

- પ્રફુલ્લ રાવલ, પરબ, એપ્રિલ, ૫૮-૬૦

પરિષદ - એક હળવી હવાને હિલોળે - રમણ સોની, પ્રત્યક્ષ, જુલાઈ-સપ્ટે., ૩-૪

(સદ્ગત) પ્રફુલ્લ નાણાવટી - એસ. એસ. રાહી, કુમાર, સપ્ટે., ૫૮

(સદ્ગત) બકુલ રાવલ શાયર - એસ. એસ. રાહી, કુમાર, મે, ૪૨

બહુશ્રુત : ભાગ : ૧ થી ૧૦ વિશે, (સં. વિજય પંડ્યા) - અજય રાવલ, શબ્દસર, નવે., ૫૨-૪

બે હજાર પંદરનો ગૌરવ પુરસ્કાર કવિશ્રી વિનોદ જોશીને
 - પૂર્વી મફત ઓઝા, તાદર્થ્ય, જુલાઈ, ૩-૫
 ભાષાનું ધોવાણ અને સર્જકતા - બાબુ સુથાર, સન્ધિ, જુલાઈ-
 સપ્ટે, ૩-૧૧
 યોસેફ મેકવાનને કુમારચંદ્રક - પ્રફુલ્લ રાવલ, કુમાર, જાન્યુ.,
 ૪૭-૮
 - મધુ કોઠારી, મોનોઈમેજ, માર્ચ, ૬-૭
 રઘુવીર ચૌધરીને જ્ઞાનપીઠ - અજય રાવલ, તથાપિ, સપ્ટે.,
 નવે., ડિસે., ૬૦-૫
 (સદ્ગત) રતિલાલ નાયક - ધરિત્રી જાદવ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ફેબ્રુ.,
 ૮
 - પ્રફુલ્લ રાવલ, કુમાર, માર્ચ, ૫૬-૭
 - સુધા ભટ્ટ, તાદર્થ્ય, એપ્રિલ, ૧૧-૫
 (સદ્ગત) રમણલાલ પાઠક - રેખા ભટ્ટ, બુદ્ધિપ્રકાશ, માર્ચ,
 (સદ્ગત) રામજીભાઈ વાણિયા - નિર્લોક પરમાર, દલિતચેતના,
 સપ્ટે., ૨૬-૩૨
 (સદ્ગત) લાભશંકર ઠાકર - જયેશ ભોગાયતા, તથાપિ, સપ્ટે.,
 નવે., ડિસે., ૭૨-૪
 શબ્દ, સર્જક અને સામયિકો વિશે - જિતુ ત્રિવેદી, શબ્દસર,
 જૂન, ૧૬-૨૧
 શબ્દાલયને વધામણાં - રમેશ પુરોહિત, કવિતા, જુલાઈ-
 ઓગસ્ટ, ૪૩-૫
 (કવિ) શેખ ઇબ્રાહિમ ઝૈક - હનીફ સાહિલ, કવિતા, સપ્ટે-
 ઓક્ટો., ૪૪-૫
 સરવૈયાલેખનના પ્રશ્નો - જયેશ ભોગાયતા, તથાપિ, સપ્ટે-નવે.,
 ડિસે-ફેબ્રુ., ૮૧-૫
 સામ્પ્રતમાં સાહિત્યકારની નિષ્ઠા - હરીશ મંગલમ્, હયાતી,
 ડિસે., ૩
 સાહિત્ય અને અલંકાર - ધીરુ પરીખ, પરબ, જૂન, ૬-૮
 સાહિત્ય અને એકાંકી - ધીરુ પરીખ, પરબ, નવે., ૬-૮
 સાહિત્ય અને કલ્પના - ધીરુ પરીખ, પરબ, ફેબ્રુ., ૬-૧૦
 સાહિત્ય અને ગદ્યકાવ્ય - ધીરુ પરીખ, પરબ, ઓક્ટો., ૬-
 ૮
 સાહિત્ય અને તરંગ - ધીરુ પરીખ, પરબ, જાન્યુ., ૬-૮
 સાહિત્ય અને પદ્યનાટક - ધીરુ પરીખ, પરબ, સપ્ટે., ૬-
 ૮
 સાહિત્ય અને પ્રતીકવાદ - ધીરુ પરીખ, પરબ, મે, ૬-૮
 સાહિત્ય અને પ્રશિષ્ટતાવાદ - ધીરુ પરીખ, પરબ, માર્ચ,
 ૬-૮

સાહિત્ય અને પ્રેરણા - ધીરુ પરીખ, પરબ, જુલાઈ, ૬-
 ૮
 સાહિત્ય અને મુક્તપદ્ય - ધીરુ પરીખ, પરબ, ઓગસ્ટ, ૬-
 ૧૦
 સાહિત્ય અને રંગદર્શિતાવાદ - ધીરુ પરીખ, પરબ, એપ્રિલ,
 ૬-૮
 સાહિત્ય અને સ્વાયત્તતા - ધીરુ પરીખ, પરબ, ડિસે., ૬-
 ૮
 સાહિત્યક્ષેત્રે ઝાલાવાડનું આગવું પ્રદાન - રમેશ આચાર્ય,
 મોનોઈમેજ, માર્ચ, ૧૧-૩
 સાંપ્રત ગુજરાતી ચાક્ષુષ કલાની ગતિવિધિ - નિસર્ગ આહિર,
 શબ્દસર, એપ્રિલ-મે, ૮૫-૮
 (સદ્ગત) સ્ટેન્ડ માર્ક - સુરેશ શુક્લ, કુમાર, જાન્યુ., ૪૫
 સ્વાયત્તતાની ચળવળ: મંદવાડ કે ગંદવાડ કે પછી... - બાબુ
 સુથાર, સન્ધિ, એપ્રિલ-જૂન, ૩-૧૨
 (૨૦૧૫નો સાહિત્ય માટેનો નોબેલ પુરસ્કાર મેળવનાર
 રશિયન સાહિત્યકાર) સ્વેતલાના અલેક્સિએવિચ - રમેશ
 બાપાલાલ શાહ, કુમાર, નવે., ૪૭
કેફિયત - મુલાકાત વગેરે :
 અજિત ઠાકોર, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓગસ્ટ, ૪૮-૫૬
 અણભણિયાનો ફાળો - કાનજી પટેલ, સન્ધિ, એપ્રિલ-જૂન,
 ૭૧-૭
 અનિલ ચાવડા - આરાધના ભટ્ટ, નવનીત સમર્પણ, એપ્રિલ,
 ૮૮-૯૭
 અમિતાભ મડિયા - નિસર્ગ આહિર, શબ્દસર, જાન્યુ., ૨૫-
 ૩૩
 અરુણા જાડેજા - મારી કેફિયત, શબ્દસર, જૂન, ૨૨-૮
 અનિલ જોશી - ?, શબ્દાલય, માર્ચ, ૪૪-૫
 અંગૂઠા છાપ - ચિનુ મોદી, સન્ધિ, એપ્રિલ-જૂન, ૬૦-૫
 ઇન્દુ પટેલ - ભરત ખેની, અન્ય, કંઠસંપદા, ફેબ્રુ., ૧૦૩-
 ૦૮
 કુમાર ગંધર્વ - ચિ. શ. ઈનામદાર, અનુ. અરુણા જાડેજા,
 સમીપે, જાન્યુ-માર્ચ, ૮૭-૯૩
 કેશુભાઈ દેસાઈ - કલ્પેશ પટેલ, પ્રત્યાશા, મે-જુલાઈ, ૩૮-
 ૪૨
 ગુણવંત શાહ - ભદ્રાયુ વચ્છરાજાની, શબ્દસૃષ્ટિ, ફેબ્રુ., ૪૭-
 ૬૧
 જલન માતરી - ગઝલ અને હું, પરબ, ફેબ્રુ., ૩૭-૪૨
 દિલીપ ઝવેરી - રમણીક સોમેશ્વર, પરબ, ફેબ્રુ., ૪૩-૫૦

દેવીબા વાળા - નિસર્ગ આહિર, શબ્દસર, નવે., ૨૨-૭
 ધીરેન્દ્ર મહેતા - દર્શના ધોળકિયા, પરબ, ઓગસ્ટ, ૫૨-૪
 નટવર ગાંધી - મારાં અભણ બા, સન્ધિ, એપ્રિલ-જૂન, ૮૨-૯૬
 નરોત્તમ પલાણ - રમેશ મહેતા, રવજી રોકડ, લોકગુર્જરી, સાપ્તે., ૧૦૩-૧૩૮
 નવનીત જાની - પ્રકાશ પંડ્યા, શબ્દસૃષ્ટિ, નવે., ૧૪૩-૪૭
 નીવન કા. મોદી - કવિતાના પહેલા પદાર્થપાઠ, વિવિધાસંચાર, સાપ્તે-ફેબ્રુ., ૬૬-૭
 નાગજી પટેલ - નિસર્ગ આહિર, સાહચર્ય (વાર્ષિકી), ૨૪૮-૫૬
 પુષ્પા ભટ્ટ - ?, મોનોઇમેજ, જાન્યુ., ૬-૮
 બાબુ સુથાર - હું સદભાગી કે, સન્ધિ, એપ્રિલ-જૂન, ૭૮-૯૧
 બુધસભા અને હું શ્રેણી, કુમાર : (અકારાદિ ક્રમે)
 તેજસ દેવ, સાપ્તે., ૩૫, પાડલ બારોટ, માર્ચ, ૨૨, યશવન્ત મહેતા, એપ્રિલ, ૪૨-૩
 ભગવતીકુમાર શર્મા - શરીફા વીજળીવાળા, નવનીત સમર્પણ, ડિસે., ૩૧-૮
 ભંવરસિંહ પંવાર - નિસર્ગ આહિર, શબ્દસર, ફેબ્રુ., ૨૨-૬
 ભારતી પ્રજાપતિ (નારીઊર્જાને નવ્ય રીતે આકારિત કરનાર કલાકાર) - નિસર્ગ આહિર, શબ્દસર, એપ્રિલ-મે, ૧૦૫-૧૧૧
 ભૈરવી મોદી - ચાક્ષુસકલાના કથક, શબ્દસર, જુલાઈ, ૨૧-૬
 મકરંદ મહેતા - ઉંકેશ ઓઝા, નવનીત સમર્પણ, એપ્રિલ, ૩૫-૪૬
 મધુ કોઠારી - ચહેરો કાવ્ય સર્જનની ભીતરમાં, મોનોઇમેજ, સાપ્તે., ૨૬-૮
 મધુ રાય - કિરીટ દૂધાત, શબ્દસૃષ્ટિ, માર્ચ, ૪૨-૫૭
 મનહર દિલદાર - આતશ ભારતીય, ગઝલવિષ્ણુ, જૂન, ૪૪-૫૮
 મનીષા જોશી - આરાધના ભટ્ટ, નવનીત સમર્પણ, જાન્યુ., ૮૮-૯૮
 મનોહર ત્રિવેદી - ઘનશ્યામસિંહ રાઠોડ, તથાપિ, જૂન-ઓગસ્ટ, ૫૨-૬૧
 મયંક મહેતા - હોડી કાવ્યની સર્જનયાત્રા, મોનોઇમેજ, મે, ૨૭-૮
 મહેન્દ્ર મેઘાણી - ઉર્વીશ કોઠારી, સાર્થક જલસો, મે, અંક : ૪, ૫-૨૮

માધવ રામાનુજ - કનૈયાલાલ ભટ્ટ, શબ્દસૃષ્ટિ, જૂન, ૪૬-૬૦
 મોહન પરમાર - રાઘવજી માધડ, શબ્દસૃષ્ટિ, જુલાઈ, ૫૨-૬૦
 રજનીકુમાર પંડ્યા - વાર્તા ક્યાંથી મળે છે?, પરબ, ડિસે., ૫૨-૮
 રમણ સોની - મારા જીવનમાં નિરક્ષરોનું પ્રદાન, સન્ધિ, જુલાઈ-સાપ્તે., ૧૦૨-૦૫
 રમણીક ઝાપડિયા (કલાપ્રતિષ્ઠા માટે કટિબદ્ધ કર્મચોગી) - નિસર્ગ આહિર, શબ્દસર, સાપ્તે, ૧૬-૨૧
 રાકેશ પેટલ - નિસર્ગ આહિર, શબ્દસર, ડિસે, ૧૩-૬
 રાજેન્દ્ર શુક્લ - રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન', શબ્દસૃષ્ટિ, જાન્યુ., ૪૨-૫૧
 રોનક સોપારીવાલા - નિસર્ગ આહિર, શબ્દસર, માર્ચ, ૧૮-૨૪
 વિનોદ જોશી - કનૈયાલાલ ભટ્ટ, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓગસ્ટ, ૫૭-૬૩
 શાહબુદ્દીન રાઠોડ - જગદીશ ત્રિવેદી, શબ્દસૃષ્ટિ, મે, ૫૬-૬૫
 સિતારાદેવી - પદ્મા સચદેવ, અનુ. પ્રતીક્ષા બ્રહ્મભટ્ટ, સમીપે, એપ્રિલ-જૂન, જુલાઈ-સાપ્તે., ૧૫૩-૬૦
 સુમન શાહ - મારી સર્જનયાત્રા, શબ્દસૃષ્ટિ, ડિસે., ૪૩-૫૩
 - વાર્તા રે વાર્તા સંચયનું સંપા. આમુખ, શબ્દસૃષ્ટિ, જૂન, ૬૧-૪
 સોનલ અંબાણી - નિસર્ગ આહિર, શબ્દસર, ઓક્ટો., ૩૦-૩
 હર્ષદેવ માધવ - મનસુખ પટેલિયા, તાદર્થ્ય, જૂન, ૪૭-૫૦
 -* એજ, મોનોઇમેજ, મે, ૬-૧૧
 -* એજ, શબ્દસર, સાપ્તે., ૬૦-૩
વિશેષાંકો
 કવિતા : ગીતવિશેષાંક, નવે-ડિસે.
 નવનીત સમર્પણ : શબ્દ, નવે.
 નાટક : જશવંત ઠાકર, જન્મશતાબ્દી, ઓક્ટો-ડિસે.
 પગલું : આધ્યાત્મિક કાવ્યો, મે-જૂન
 કન્નડ કવિતા, જાન્યુ-ફેબ્રુ.
 વિદેશી સર્જકો, સાપ્તે-ઓક્ટો.
 વિવિધાસંચાર : સમકાલીન ગુજરાતી કવિતા, સાપ્તે-ફેબ્રુ.
 શબ્દસર : નવી સદી : નવી કલમો, એપ્રિલ-મે
 શબ્દસૃષ્ટિ : યુવા સર્જકોની કલમે, નવે.
 સંશોધન : પ્રાચીન ભારત, ગુજરાતના ગુફામંદિરો, જાન્યુ-જૂન [પૂરું]

परिचय-मिताक्षरी

स्वीकार-समीक्षा माटे प्रकाशको/लेखकोअे भोक्लेलां तथा संपादके नवां ढरीदेलां पुस्तकोनी परिचयनोंध

कविता

अंतर गांधार - राजेन्द्र शुक्ल. लटूर प्रकाशन, भावनगर, (भीज्) २०१६, पृ. १००, रु. १५० □ १८८१नी पढेली आवृत्तिनी 'भीज् संमाजित आवृत्ति.'

अेक पंडितनी पोथी - भरत लड्. लटूर, भावनगर, पृ. ६६, रु. १२० □ गळलकाव्यो.

कोमल रिषल - राजेन्द्र शुक्ल. भावनगर, (त्रीज्) २०१६, पृ. १०८, रु. १५० □ १८७०नी पढेली आवृत्तिनी 'तृतीय संमाजित आवृत्ति.'

घर छे सामे तीर - मनोडर त्रिवेदी. लटूर, भावनगर, २०१६, पृ. १२०, रु. १७० □ गीतो, गळलो, अछांदस काव्यो

जण पर लकीर - सुधीर पटेल. लटूर, भावनगर, २०१६. पृ. १०२, रु. १५० □ गळलकाव्यो

ळणळणियां - शकुर सरवैया. प्रका. लेखक, मुंबई, २०१६, पृ. ७२, रु. ६० □ गीतो अने काव्यो

तो अने तो ज - भरत विठ्ठल. लटूर, भावनगर, २०१६. पृ. १०२, रु. १४० □ गळलकाव्यो

न सांभणे कोई - प्रवीण गढवी. गुजराती दलित साहित्य अकादमी, अमदावाद, २०१६. पृ. ८८, रु. १२० □ दलित-संवेदनानां काव्यो

बाणगीतोमां वार्ता - गिरीश परीज. साहित्यसंगम, सूरत, २०१६, पृ. ४८ (रंगीन), रु. ७० □ 'बाणकथा गीतो.'

भीषाना मार्ग पर - भरत लड्. लटूर, भावनगर, (भीज्) २०१६, पृ. १०२, रु. १५० □ १८८७नी पढेली आवृत्तिनी 'भीज् संमाजित आवृत्ति'

वार्ता

अधूरो भाणो - हरित पंड्या. गूर्जर, अमदावाद, २०१६. पृ. २३४, रु. २०० □ २५ टूकीवार्ताओ

उपनिषद-कथाभंगल - रमणलाल सोनी. लाईफ मिशन, वडोदरा, २०१६. पृ. १५४, रु. ७० □ वर्षो पूर्वे प्रकाशित, उपनिषदनी कथाओनुं सरण-सुभोध वार्तारूप. लाईफ मिशने पोतानी 'पढेली आवृत्ति' रुपे पुनर्मुद्रित कर्युं छे.

इरीथी - नसीम मडुवाकर, डरीश मडुवाकर. लटूर, भावनगर, २०१६. पृ. १२४, रु. १५० □ संयुक्त सर्जननी २५ वार्ताओ.

भारग वारतानो - डरीश मडुवाकर. लटूर, भावनगर, २०१६, पृ. १४२, रु. १८० □ १५ वार्ताओ

वार्ताविशेष : केतन मुनशी - संपा. उत्पल पटेल. अरुणोदय प्रकाशन, अमदावाद, २०१६, पृ. १७६, रु. १६० □ ओगड्डीससो साठी दरम्यानना नोधपात्र वार्ताकारनी रूंदेली १५ वार्ताओ. आरंभे 'केतन मुनशीनी वार्ताकला' नामनो संपादकीय अल्यासलेख, अंते, प्रत्येक वार्तानी टूकी आस्वादकता नोधो साथे.

नवलकथा

अेक अस्वप्न सुणी ज्वन - जयंत गाडीत. डिवाईन पब्लिकेशनस, अमदावाद, (भीज्) २०१५, पृ. २३०, रु. २०० □ २००उमां प्रकाशित पढेली आवृत्तिनी, उांआ जोडण्डीमांथी मान्य जोडण्डीमां डेरवीने छापेली, जयंत गाडीतनी 'अेक अनावील कुटुंबनी कथा' रुपे सरजवेली नवलकथा.

અસંમત - નિલય શાહ. ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૬, પૃ. ૩૩૬, ૩. ૩૨૫ □ નવલકથા.

નાટક

બુદ્ધી ઘોડી, લાલ લગામ - અનુ. બચુભાઈ શુક્લ. સાહિત્ય અકાદેમી, દિલ્હી, પુનર્મુદ્રણ ૨૦૧૪, પૃ. ૩. ૮૦ □ માઇકલ મધુસૂદન દત્તની બે બંગાળી નાટ્યકૃતિઓ 'બુદ્ધી ઘોડી લાલ લગામ' અને 'આને જ શું સત્યતા કહે છે'ના ૧૯૬૩માં પ્રકાશિત અનુવાદનું પુનર્મુદ્રણ માલિની - અનુ. શૈલેષ પારેખ. સાહિત્ય અકાદેમી, દિલ્હી, ૨૦૧૬. પૃ. ૪૬, ૩ ? □ રવીન્દ્રનાથના પદ્યનાટકનો અનુવાદ 'વોટ્સપા.' અને અન્ય લઘુ નાટકો - ઉત્તમ ગડા. ઈમેજ, અમદાવાદ-મુંબઈ, ૨૦૧૬, પૃ. ૧૬૪, ૩. ૨૦૦ □ ભજવાયેલી ૮ નાટ્યકૃતિઓ પુસ્તકરૂપે.

ચરિત્ર, પ્રવાસ, નિબંધ

અંતરનાદ - અનુ. બકુલા ઘાસવાલા. ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૬, પૃ. ૩૩૬, ૩. ૪૭૫ □ નૃત્ય-કળાકાર મૃણાલિની સારાભાઈની અંગ્રેજી આત્મકથાનો અનુવાદ-ભાવાનુવાદ પુસ્તકમાં નૃત્યોનાં, વ્યક્તિઓનાં ફોટો-ચિત્રો મૂક્યાં છે. ડાંગ-ડાયરી - નરેશ શુક્લ. પાર્શ્વ, અમદાવાદ, ૨૦૧૬. પૃ. ૧૦૦, ૩. ૧૮૦ □ અધ્યાપક તરીકેના ડાંગનિવાસનાં સ્મરણોનું વિગત-આલેખન અને ઊર્મિ-નિરૂપણ કરતી ૭.૫.૨૦૦૭ અને ૨૫.૧.૨૦૦૮ વચ્ચેના દિવસોની, નિબંધાત્મક રોજનીશી, પક્ષીઓનાં અને ડાંગનાં સ્થળોનાં ફોટો-ચિત્રો સાથે.

તમે તો સાવ ઊલટા - જનક નાયક. સાહિત્ય સંકુલ, સુરત, ૨૦૧૬, પૃ. ૧૦૪, ૩. ૮૦ □ નિબંધાત્મક-વાર્તાત્મક હાસ્યલખાણો.

પરમવીર ચક્ર વિજેતા રણબંકા - રવીન્દ્ર ર. અંધારિયા. પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ, ૨૦૧૬. પૃ. ૧૭૬, ૩. ૧૭૫ □ યુદ્ધક્ષેત્રના પરમવીર ચક્ર વિજેતા ૨૧ સૈનિકોના ચરિત્રો લક્ષ્મીપ્રવાસ - સ્વામી સચ્ચિદાનંદ. ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૬. પૃ. ૮૮, ૩. ૫૦ □ પ્રવાસકથન સિકંદર અને નેપોલિયન - સ્વામી સચ્ચિદાનંદ. ગૂર્જર, અમદાવાદ, પૃ. ૧૭૬, ૩. ૮૦ □ બે ચરિત્રો

વિવેચન, સંશોધન

અવસર ભીત ભલેરો આયો - નિરંજન રાજ્યગુરુ. ગુજરાત સાહિત્ય અકાદેમી, ગાંધીનગર, ૨૦૧૫, પૃ. ૨૮૨, ૩. ૨૧૫ □ 'ગુજરાતના સંતસાહિત્ય, લોકજીવન, લોકસાહિત્ય વિશેના સંશોધન આલેખોનો સંચય'

દૂધે ભરી તળાવડી - ઉત્પલ પટેલ. પ્રકા. લેખક, હિંમતનગર, ૨૦૧૫, વિતરક - પાર્શ્વ, અમદાવાદ, પૃ. ૧૮૦, ૩. ૧૮૦ □ ૪૦ લગ્નગીતો/લોકગીતો અને એના આસ્વાદો

મધ્યકાલીન પદ્યકૃતિ વિમર્શ - સંપા. અભય દોશી, સેજલ શાહ. શ્રી વીરતત્ત્વ પ્રકાશન મંડળ, મુંબઈ, ૨૦૧૬. પૃ. ૩૮૪, ૩. ૫૦૦ □ ફાગુ, બારમાસી, ચોવીસી કાવ્યો વિશેના વિવિધ અભ્યાસીઓના લેખોનો સંચય.

મારી વિવેચન પળો - ઉત્પલ પટેલ. પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, ૨૦૧૪. પૃ. ૨૧૬, ૩. ૨૦૦ □ સ્વરૂપચર્યા, સર્જકચર્યા, કૃતિચર્યાના ૧૫ લેખો.

રંગભૂમિ ૨૦૧૫ - ઉત્પલ ભાયાણી. ઈમેજ, અમદાવાદ-મુંબઈ, ૨૦૧૬. પૃ. ૧૬૮, ૩. ૧૭૫ □ 'રંગભૂમિ પર પ્રસ્તુત ગુજરાતી અને ઇતર ભાષાનાં નાટકોની સમીક્ષા.'

સ્વાતિનાં સરવડાં - નિરંજન રાજ્યગુરુ. શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્ર, રાજકોટ, ૨૦૧૩. પૃ. ૩૮૩, ૩. ૧૮૫ □ સંતસાહિત્ય, લોકસાહિત્ય, ચારણી સાહિત્ય વિશેના લેખો.

શોષ-વિશોષ

કોલંબસ અને વાસ્કો દ ગામા ભારતમાં કેમ ના પાક્યા? - સ્વામી સચ્ચિદાનંદ. ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૬. પૃ. ૧૩૬, ૩. ૮૦ □ ચરિત્રાત્મક-વિચારકેન્દ્રી દીર્ઘ લેખો. જૈન સાહિત્યના અક્ષર આરાધકો - સંપા. માલતી શાહ. શ્રી વીરતત્ત્વ પ્રકાશનમંડળ, મુંબઈ, ૨૦૧૬, પૃ. ૫૮૨, ૩. ૭૦૦ □ ૧૯-૨૦મી સદીના જૈન લેખકો વિશેના વિવિધ લેખકોના લેખોનો સંચય.

જૈન પત્રકારત્વ- સંપા. ગુણવંત બરવાળિયા. શ્રી વીરતત્ત્વ પ્રકાશનમંડળ, મુંબઈ, ૨૦૧૪, પૃ. ૨૩૦, ૩. ૨૦૦ □ જૈન પણ હોય ને પત્રકાર પણ હોય એવી વ્યક્તિઓ વિશેના લેખોનું સંપાદન.

પુષ્ટિ સંગીત પ્રકાશ - અનુ./સંકલન સ્નેહલ મુઝમદાર. ઈમેજ, મુંબઈ-અમદાવાદ, ૨૦૧૬. પૃ. ૨૮૦, રૂ. ૩૫૦
 □ કીર્તનોના રાગોનું સાંગીતિક વિશ્લેષણ કરતી ભગવતીપ્રસાદ પ્રે. પંડ્યાના ૧૯૩૬માં પ્રગટ હિંદી ગ્રંથનું ગુજરાતી રૂપ.

મારી સફરમાં મારી જીવનસંગિની - સંપા. રમેશ સી. જનાણી. ઈમેજ, મુંબઈ-અમદાવાદ, ૨૦૧૬. પૃ. ૧૨૪, રૂ. ૧૭૫
 □ એ વિષયક, વિવિધ ક્ષેત્રો-વ્યવસાયોની વ્યક્તિઓનાં લખાણોનો સંચય.

મુઝી ભીતરની આઝાદી - સેજલ શાહ. મણિબેન નાણાવટી વિમેન્સ કોલેજ, મુંબઈ, ૨૦૧૨, પૃ. ૧૨૮, રૂ. ૧૨૫
 □ '૧૯૪૨ના આંદોલનકારોના સંસ્મરણો'

'સત્યના પ્રયોગો'માં મહાત્મા ગાંધી - નાનુભાઈ નાયક. સાહિત્યસંગમ, સુરત, ૨૦૧૬, પૃ. ૫૬, રૂ. ૨૦
 □ એ વિષયક વક્તવ્ય.

સંગીત દ્વારા સારવાર - પ્રફુલ્લ દેસાઈ. સાહિત્યસંકુલ, સુરત, ૨૦૧૬, પૃ. ૧૯૨, રૂ. ૧૮૦
 □ સંગીત દ્વારા રોગચિકિત્સા આલોખનું પુસ્તક.

ચિત્રકળાકારોને સ્નેહાંજલિ

મણિસાહેબ નામે જાણીતા ખ્યાત ચિત્રકાર કે. જી. સુબ્રહ્મણ્યનુ(જ. કેરળ, ૧૫.૨.૧૯૨૪)નું અવસાન (વડોદરા, ૨૯.૬.૨૦૧૬) ચિત્રકળાકારો-શિક્ષકોની ત્રણ પેઢીના અગ્રણીની વિદાયસમું છે. શાંતિનિકેતનમાં નંદલાલ બસુ, વિનોદવિહારી મુખરજી પાસે ચિત્રકળા-દીક્ષા અને પછી સુદીર્ઘ વડોદરાનિવાસે, ફાઇન આર્ટ્સ ફેકલ્ટીમાં, ગુજરાતના ઉત્તમ કળાકારોને પથદર્શન એ એમની શિક્ષક-કળાકારની કારકિર્દી. સમર્થ ચિત્રકાર ઉપરાંત મ્યૂરલિસ્ટ, કલામર્મજ્ઞ અધ્યાપક, અનુવાદક, બાળવાર્તાકાર, રમકડાંના સર્જક, નાટક-વેશભૂષાના ડિઝાઇનર એવી બહુમુખી પ્રતિભા. દેશવિદેશમાં એમની કળાકૃતિઓનાં પ્રદર્શન થયાં. એમનાં ચિત્રાંકનોમાં કૂકડા-વાનરનાં લાક્ષણિક રેખાંકનો છે; બહુરંગી ચિત્રોમાં દેવ-દેવીઓ અને મનુષ્યોના સંયોજિત સંકુલ આકારો છે. વાસ્તવ અને કપોલકલ્પના, વિનોદ અને વ્યંગ એમનાં ચિત્રોમાં વ્યંજિત થતા રહ્યાં. લખનૌના રવીન્દ્રાલયમાંનું ભીત્તિચિત્ર 'ધ કીંગ ઓફ ધ ડાર્ક ચેમ્બર' એમની એક ઉત્કૃષ્ટ કૃતિ ગણાઈ છે.

○

ઉત્તમ ગ્રાફિક ડિઝાઇનર અને કાગળ-કેન્વાસ પરની ચિત્રકળા-કૃતિઓના સર્જક જેરામ પટેલ (જ. સોજિત્રા, ૧૯૩૦ - અવસાન ૧૮ જાન્યુ. ૨૦૧૬) પણ મ. સ. યુનિવર્સિટીની ફાઇન આર્ટ્સ ફેકલ્ટી સાથે જોડાયેલા બીજા નામાંકિત કળાકાર. અમદાવાદની નેશનલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ડિઝાઇનમાં ભણાવ્યું અને પછી વડોદરાની ફાઇન આર્ટ્સમાં. કાગળ, કેન્વાસ, લાકડું એવાં વિવિધ માધ્યમોમાં એમણે કળાકૃતિઓ કંડારી. એમનું ચિત્ર 'રસિકપ્રિયા' પોથી-ચિત્રકળાની પરંપરાને આધુનિકતાનો વળાંક આપવા માટે જાણીતું થયેલું ને લલિતકલા અકાદમી, દિલ્લીનો રાષ્ટ્રીય પુરસ્કાર પામેલું.

○

મુખ્યત્વે પેરિસમાં, ને દિલ્લીમાં રહીને ચિત્રસર્જન કરતા રહેલા સૈયદ હૈદર રઝા(જ.૨૨, ફેબ્રુ. ૧૯૨૨)નું અવસાન થતાં ભારતીય ચેતનાને વ્યક્ત કરતા, સરળ સ્વભાવના અને પરમ ગાંધી-ચાહક કળાકાર વિદાય પામ્યા. આ જગ-પ્રસિદ્ધ આધુનિક ચિત્રકારે કરેલાં ચિત્રોમાં બિંદુ, અને વર્તુળની રેખાઓ તેમજ ખૂણાવાળી ત્રિકોણાકાર રેખાઓ વિશેષ ધ્યાનપાત્ર લાગેલી - ત્રિકોણોની રેખાઓથી અવકાશમાં ફેલાતી ડાળીઓ સૂચવતું એમનું 'વૃક્ષ'નું ચિત્ર મને સ્પર્શી ગયેલું. રઝાની સ્મૃતિકથા 'આત્માકા તપ'નો ગુજરાતી અનુવાદ 'આત્માની ધધખ'(જનક ત્રિવેદી) નામે ૨૦૦૭માં પ્રગટ થયેલો.

આ અંકના લેખકો

- ચંદુ મહેરિયા : નિરાંત, ૧૪૧૬/૧, સેક્ટર ૨-બી, ગાંધીનગર ૩૮૨ ૦૦૭
□ 9824680410.
- રાજેશ પંડ્યા : એ-૫, ઋતુરાજ, કસ્તુરબાનગર, સમા, વડોદરા ૩૯૦૦૦૮.
□ 9429255957.
- કિરીટ દૂધાત : એ-૧ સુયોજન એપાર્ટમેન્ટ, ભાગવત વિદ્યાપીઠ પાસે, સોલા,
અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૬ □ 9427306507.
- ધીરેન્દ્ર મહેતા : 'જીવનછાયા', હોસ્પિટલ રોડ, પંડિત દીનદયાલ ઉપાધ્યાય
માર્ગ, ભુજ(કચ્છ) ૩૭૦ ૦૦૧ □ 8980011025.
- દીપક મહેતા : ફૂલરાણી સાહિત્ય સહવાસ, કેલકર માર્ગ, કલાનગર,
બ્રાન્દ્રા(પૂર્વ), મુંબઈ ૪૦૦ ૦૫૧ □ 9821832270.
- દર્શના ધોળકિયા : રીગલ ટાઈપ સામે, ન્યૂ મિન્ટ રોડ, ભુજ(કચ્છ) ૩૭૦૦૦૧
□ 9099017559.
- રમણ સોની : ૧૮ હેમદીપ સોસાયટી, દીવાળીપુરા, જૂનો પાદરા રોડ,
વડોદરા ૩૯૦ ૦૦૭. □ 9228215275.
- ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા : ડી-૬, પૂર્ણેશ્વર ફ્લેટ્સ, ગુલબાઈ ટેકરા, આંબાવાડી,
અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૧૫. □ 079 – 26301721.
- કિશોર વ્યાસ : ૬, મહેતા સોસાયટી, હાઈસ્કૂલ સામે, કાલોલ(પંચમહાલ)
૩૮૯ ૩૩૦. □ 9924735111.